પ્રકાશક :

શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તો . . . . અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી ૧૯૨૫

આવૃત્તિ બીજી : ૧૯૨૮

આવૃત્તિ ત્રીજી ૧૯૪૧

આવૃત્તિ ચોથી ૧૯૪૪

આવૃત્તિ પાંચમી : ૧૯૪૮

આવૃત્તિ છઠ્ઠી : ૧૯૫૨

કિંમત : ત્રણ રૂપિયા

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ

શારદા મુદ્રણાલય,

પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઝ. મે.

ત્રીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

આ આવૃત્તિમાં પણ વાર્તાનું પુનઃસંસ્કરણ કરવામાં આવ્યું છે. દરેક વાર્તાને ફરી તપાસી શૈલીની કચાશો તેમ જ [illegible] અતિશયતા દૂર કરી છે. [illegible] પણ [illegible] કેટલાક ફકરા બાદ કર્યા છે.

સનાળીવાળા ચારણ સ્નેહી શ્રી ગગુભાઈને મેં સદાને માટે ગુમાવ્યા છે. પણ આમાંની કેટલીય વાર્તાઓ ફરી તપાસતાં એમનું સ્મરણ ફરી લીલુંછમ થાય છે.

ઝ. મે.

બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

રસધારના સમગ્ર સાહિત્ય માટે જે આદર જન્મ્યો છે, તેમાં આ ત્રીજી ધારાને ભાગે સર્વથી અધિક લોકાદર જમા થયાની વાતનો સ્વીકાર કરતાં અંતઃકરણ વાચક જનતા પ્રતિ આભારવીનુ બને છે.

મુદ્રણની મુશ્કેલીઓ ન નિવારાય તેવી હોવાથી છેલ્લા એક વર્ષથી આ બીજી આવૃત્તિની છપાઈ ઠેલાયે જતી હતી અને વાચકોની ઉત્સુકતાને ધક્કા મારવા પડતા હતા છેવટે અત્યારે શૈલી અને સામગ્રીનું બન્યું તેટલું શુદ્ધિકરણ કરીને જાહેર પ્રજા સન્મુખ આ નવી આવૃત્તિ ધરી શકાઈ છે.

આટલો આદર મળ્યાની પ્રતીતિ થયા પછી પણ હું આ સંગ્રહની ત્રુટીઓ વિષે પણ કરીને તો ગાફેલ નથી જ પડી ગયો. કેટલીક સ્નેહ. સૂચનો તેમજ કેટલીએક ટીકાકારોએ સૂચવેલી ત્રુટીઓનું નિવારણ મને જેટલું જરૂરી લાગ્યું તેટલું હું કરતો જ આવ્યો છું. તેમ હવે પછી પણ નિરાગ્રહે કરતો જ રહીશ. મારા આલેખનની તેમ જ વિવેચનની અંદર નવી અને જૂની યુગદૃષ્ટિને અથડાઅથડીનું જ્યાં જ્યાં મને ભાન થતું જાય છે ત્યાં ત્યાં મેં શબ્દરચનાને નિર્વિકાર બનાવવાની સાવધાની વાપરી છે ધૂળમાંથી ખોદી યથામતિ સાફ કરેલી આ ધાતુ ઘણા વિવેચકોના વિવેકની ભઠ્ઠીમાં તવાઈને શુદ્ધ કંચન બને તે જ મારા કોડ છે મારું શોધેલું હોવાને કારણે-એ સોનું જેવું મેં રાખ્યું તેવું જ રહેવું જોઈએ-એવા અહભાવમાંથી બચવા હું સતત પ્રયત્નશીલ છું.

'દિલાવર સરદાર'વાળો મારો પ્રવેશક આજથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે લખાયો છે, અને એ લાંબો હોવા છતાંયે અપૂર્ણ જ છે. કેવળ આ કથાઓમાંથી જ નહિ, પણ રાસ, ભજનો, વ્રતો, મર્મભાષિતો, રીત-રિવાજો, કલાકારીગરી ઇત્યાદિ સાહિત્ય તેમ જ જીવનનાં તમામ અંગોની છણાવટમાંથી જ સોરઠી સંસ્કૃતિના ગુણદોષનું નવનીત વલોવી શકાય. આવો એક પ્રયાસ કરવાનો મનોરથ મનમાં ઘોળાય છે*. પરંતુ અત્યારે તો મારા જુદા જુદા સંગ્રહોની અંદર જુદા

---

*આવા પ્રયાસરૂપે મેં 'લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ' એ નામના મારા પ્રવેશકો તેમજ ઈતર લેખોના બે ખંડો પ્રકટ કરેલ છે —ઝ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઝ. મે.

ત્રીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

આ આવૃત્તિમાં પણ [illegible] પુનઃસંસ્કરણ કરવાનું [illegible] છે. દરેક વાતને ફરી તપાસી [illegible] કરતાં તેમ જ [illegible] અતિશયતા દૂર કરી છે. [illegible]માંથી પણ [illegible] કેટલાક ફકરા બાદ કર્યા છે.

સનાળીવાળા ચારણ મોદી શ્રી ગગુભાઈને મેં સદાને માટે ગુમાવ્યા છે. પણ આમાની કેટલીય વાતાઓ ફરી તપાસતાં એમનું સ્મરણ ફરી લીલુંછમ થાય છે.

ઝ. મે

બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

રસધારના સમગ્ર સાહિત્ય માટે જે આદર જન્મ્યો છે, તેમાં આ ત્રીજી ધારાને ભાગે સર્વથી અધિક લોકાદર જમા થયાની વાતનો સ્વીકાર કરતાં અંતઃકરણ વાચક જનતા પ્રતિ આભારવીનું બને છે.

મુદ્રણની મુશ્કેલીઓ ન નિવારાય તેવી હોવાથી છેલ્લા એક વર્ષથી આ બીજી આવૃત્તિની છપાઈ ઠેલાયે જતી હતી અને વાચકોની ઉત્સુકતાને ધક્કા મારવા પડતા હતા. છેવટે અત્યારે શૈલી અને સામગ્રીનું બન્યુ તેટલું શુદ્ધિકરણ કરીને જાહેર પ્રજા સન્મુખ આ નવી આવૃત્તિ ધરી શકાઈ છે.

આટલો આદર મળ્યાની પ્રતીતિ થયા પછી પણ હુ આ સગ્રહની ત્રુટીઓ વિશે ઘણુ કરીને તો ભ્રમણામા નથી જ પડી રહ્યો. કેટલીએક સ્વત સૂઝેલી તેમજ કેટલીએક ટીકાકારોએ સૂચવેલી ત્રુટીઓનું નિવારણ મને જેટલું જરૂરી લાગ્યું તેટલું હુ કરતો જ આવુ છું. તેમ હવે પછી પણ નિનાશરમે કરતો જ રહીશ મારા આલેખનની તેમ જ વિવેચનની અંદર નવી અને જૂની યુગદષ્ટિને અથડાઅથડીનું જ્યાં જ્યાં મને ભાન થતુ જાય છે ત્યા ત્યાં મેં શબ્દરચનાને નિર્દોષ બનાવવાની સાવધાની વાપરી છે ધૂળમાંથી ખોદી યથામતિ સાફ કરેલી આ ધાતુ શાણા વિવેચકોના વિવેકની ભઠ્ઠીમાં તવાઈને શુદ્ધ કચન બને તે જ મારા કોડ છે મારું શોધેલુ હોવાને કારણે–એ સોનુ જેવુ મેં રાખ્યુ તેવુ મેલુ જ રહેવું જોઈએ–એવા અહભાવમાથી બચવા હું સતત પ્રયત્નશીલ છું.

'દિલાવર સસ્કાર'વાળો મારો પ્રવેશક આજથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે લખાયો છે, અને એ લાબો હોવા છતાયે અપૂર્ણ જ છેઃ કેવળ આ કથાઓમાંથી જ નહિ, પણ રાસ, ભજનો, વ્રતો, મર્મભાષિતો, રીતરિવાજો, કલાકારીગરી ઈત્યાદિ સાહિત્ય તેમ જ જીવનના તમામ અગોની છણાવટમાંથી જ સોરઠી સસ્કૃતિના ગુણદોષનું નવનીત વલોવી શકાય આવો એક પ્રયાસ કરવાનો મનોરથ મનમાં ઘોળાય છે*. પરંતુ અત્યારે તો મારા જુદા જુદા સગ્રહોની અદર જુદા

*આવા પ્રયાસરૂપે મે 'લોકસાહિત્ય . ધરતીનુ ધાવણ' એ નામના મારા પ્રવેશકો તેમજ ઈતર લેખોના બે ખડો પ્રકટ કરેલ છે —ઝ.

જુના જ પ્રવેશકો મૂકી શક્યો છું, અને તેમા પણ મુખ્ય દોર ભાવના જાગૃત કરવાનો રહે છે એ રીતે આ પુસ્તકો માહેલા પ્રવેશકની પરિમિતતા ટાળવા ખાતર પાઠકો મારા અન્ય પ્રવેશકો પણ તપાસી જાય એટલું માગું છું સમગ્રતાની દષ્ટિ પકડવા માટે આટલું આવશ્યક ગણું છું.

ઝ મે.

○

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

આભાર

[illegible] ખાતા નામોમાં આ વખતે એક પ્રિય નામ ઉમેર [illegible], [illegible] ગંગાબાઈ [illegible] સૌરાષ્ટ્રના [illegible] સનાળી ગામ જે આ [illegible] ભૂમિ છે, [illegible] શુદ્ધ સ્નેહભાવથી [illegible] આપી છે : અને કોઈ [illegible] [illegible]

બીજું નામ હડાળા દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા સાહેબના આશ્રિત ગઢવી શ્રી જલાભાઈનું છે. પોતાની હાવકી અને વ્યવહારુ બુદ્ધિ વડે એમણે કાઠી ઇત્યાદિ કોમોના રીતરિવાજ, ખાનપાન, વસ્ત્રાભૂષણ વગેરેની સમજ પાડી ગોરડને વધુ ઓળખાવ્યો છે.

રસધારની શૈલી

પ્રથમ ભાગમાં કોઈ ચોક્કસ ભાષાશૈલી નહોતી સ્વીકારી. બીજા ભાગમાં સોરઠી પરિભાષા તથા વાક્યરચના લાવવાની શરૂઆત થઈ. ત્રીજા ભાગમાં એ અસલી ભાષાશૈલીને જરા વધુ જોર અપાયું છે. જેની જીવનકથાઓ આલેખાય છે તેઓની જ ભાષા યોજવી જોઈએ, નહિ તો ભાવો માર્યાં જાય છે ને અસલી જીવનની જોરદાર છાપ ઊઠતી નથી. અને ભાષા તો જીવનની તસ્વીર છે, માનવ-ઇતિહાસની જિહ્વા છે એને ન ઓળખીએ તો જીવનની સાચી ઓળખાણ ક્યાંથી! આજનો માનવી સ્વાભાવિક જીવનથી દૂર ચાલ્યો ગયો છે, તેટલે દરજ્જે અસલી ભાષાનું જોર એ હારી બેઠો છે. કૃત્રિમતાના લોચા વાળતી આપણી જીભ અને નિર્જીવન વર્ણસંકરી વાણીને ટેવાયેલા આપણા કાન અવશ્ય પુરાણી શુદ્ધ ભાષાને જલદી ઝીલી નહિ શકે. તથાપિ અસલી વીર-જીવનના સાચા પડઘા ઝીલવા હોય તો થોડી મહેનત લઈ એ જૂની ભાષામાં પ્રવેશ કરવો, પણ આ યુગમાં એ સહુને માટે સહેલ નથી. શબ્દ-કોષ વગેરે સાધનો વાટે આપણે પરસ્પર મહેનત કરવી રહી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

—ક્રમ—

૧. ઘોડી ને ઘોડેસવાર

ભોં ભીની, ઘોડા ભલા, કણબા ઉપડિયા
[કાં] મરઘાનેણી માણવા, [કાં] ખગ વાવા ખડિયા.

(એક સખી બીજી સખીને પૂછે છે કે આવી મેઘલીની મુશ્કિલ ભોમને માથે આવા ભલા ઘોડા પર ચઢીને ઊપડતે રાગે આ અસવાર ક્યાં જતા હશે? જવાબ મળે છે કે બીજે ક્યાં જાય? બેમાંથી એક માર્ગે : કાં પોતાની મૃગનયની સ્ત્રીને મળવા, ને કાં સંગ્રામમાં ખડ્ગ વીંઝવા : કાં પ્રેમપંથે ને કાં શૌર્યપંથે.)

કોઈ ઘોડો, કોઈ પરખડો, કોઈ સતસંગી નાર;
સરજનહારે સરજિયા, તીનું રતન સંસાર!

(પ્રભુએ ત્રણ રત્નો સંસારમાં સરજ્યાં છે કોઈ તેજી ઘોડો, કોઈ શૂરવીર પુરુષ ને કોઈ એને શોભાવનારી સુલક્ષણી નારી : ત્રણેનો મેળ પ્રભુ જ મેળવી શકે છે.)

ભલ ઘોડા, વલ વંકડા, હલ બાંધવા હથિયાર,
ઝાઝા ઘોડામાં ઝીંકવા; મરવું એક જ વાર.

(ભલા ઘોડા સવારી કરવાના હોય, શિર પર વાંકડિયા વાળ હોય, ને અંગે બાંધવાને હથિયાર હોય; પછી બહોળા શત્રુ-ઘોડેસવારો પર ત્રાટકવાનું હોય. તો પછી ભલે મોત આવે મરવું તો એક વાર છે જ ને.)

*

મેથળી ગામને ચોરે એક દિવસ સાંજે કાઠિયાવાડના ઘોડાંની વાતો મંડાણી હતી. કોઈ માણકીના વખાણ કરતું હતું, તો કોઈ તાજણના પરાક્રમ કહેતું હતું. એમ બેરી, ફૂલમાળ, રેશમ, વાંદર્ય, વગેરેની વાતો નીકળી. એક જણે કૂસાની ઘૂંટ લેતા લેતા કહ્યું : 'એ બાપ! જે ઘડીએ જાતવંત ઘોડાંને માથે એવા જ જાતવંત અસવાર ચડે, તે ઘડીએ જાતા આભનેય ટેકા દ્યે, હો!'

એક ચારણ બેઠો હતો, એના હોઠ મરકતા હતા.

'કાં બા હસો કાં? મોટા અસ્વાર દેખાઓ છો!'

'અસ્વાર હું તો નથી, પણ એવો એક અસ્વાર અને એવી જ જોડીદાર ઘોડી મેં જોયેલ છે!'

'ત્યારે બા, કહોને એ વાત! પણ વાતમાં મોણ ન ઘાલજો! જોયું હોય એવું જ કહી દેખાડજો.'

ખોંખારો મારીને ચારણે પોતાનું ગળું ઠીક કરી લીધું. પછી એણે ડાયરાને કહ્યું: 'બા, જોયું છે એવું જ કહીશ. મોણ ઘાલું તો જોગમાયા પહોંચશે. પણ ચારણનો દીકરો છું, એટલે શૂરવીરાઈને લાડ લડાવ્યા વગર તો નહિ રહેવાય.'

હોકાની ઘૂંટ લઈને એણે વાત માંડી:

"વધુ નહિ, પચીસેક વરસ વીત્યા હશે. સોરઠમાં ઈંતરીઆ ગામે સૂથો ધાધલ નામનો એક કાઠી રહેતો હતો. પચીસેક વરસની અવસ્થા, ઘરનો સુખી આદમી; એટલે અંગને રૂંવાડે રૂંવાડે જુવાની જાણે હિલોળા દ્યે છે. પરણ્યાં એકાદ બે વરસ થયાં હશે. કાઠિયાણીનો ખોળો ભરીને પિયરિયામાં સુવાવડ કરવા લઈ ગયાં છે. દીકરો અવતર્યો. બે મહિના સુવાવડ પહેલાંના, અને બે મહિના સુવાવડ પછીના, એમ ચાર ચાર મહિનાનો વિજોગ થયો. એની વેદના તો આપા સૂથાના અંતરજામી વિના બીજું કોણ સમજી શકે?

એમ વાતો થાતાં તો આભમાં અષાઢી બીજ દેખાણી. ઈંદ્ર મહારાજ ગેડીદડે રમવા મંડ્યા હોય એમ અષાઢ ધડૂકવા માંડ્યો. ડુંગરને માથે સળગાવેલ ફરતી વીજળી આભજમીનનાં વારણાં લેવા માંડી. સાત સાત થર બાંધીને કાળાં ઘોર વાદળાં આસમાનમાં મંડાઈ ગયાં.

પછી તો વાદળાંનાં હૈયામાં વિજોગની કાળી બળતરા સળગતી હોય તેવી વીજળી આકાશનાં કાળજાં ચીરી ચીરીને ઝડઝડાટ

નીકળવા લાગી કોણ જાણે કેટલાયે આવેગ સાગરને કાંઠે દિલડાના સગી બેઠા હશે, તેને સંભારી સંભારી વિજોગી વાદળાઓ મનમાં મનમાં ધીરું ધીરું રોવા મંડ્યા પોતાની સાંકળ (ટોક) ના ત્રણ ત્રણ કટકા કરીને મોરલા કેહૂક! કેહૂક! શબ્દે ગેહેકાટ કરવા મંડયા. ટેનડીઓ ટેહૂક! ટેહૂક! કરતી સ્વામીનાથને વીટળાવા લાગી વેલડીઓ ઝાડને બથ ભરી ભરી ઊંચે ચડવા મંડી. આપા સૂથાએ આભમાં નીરખ્યા જ કર્યું એનો જીવ બહુ ઉદાસ થઈ ગયો એક રાત તો પથારીમાં આળોટી આળોટીને કાઢી સવાર પડયુ ત્યાં એની ધીરજની અવધિ આવી રહી પોતાની માણકી ઘોડી ઉપર અસવાર થઈને આપો સૂથો સાસરાને ગામ મેકડે રવાના થયા.

મેકડે પહોંચીને તરત જ આપાએ ઉતાવળ કરવા માંડી, પણ સાસરિયામાં જમાઈરાજ મહેમાન થાય એ તો પાંજરામાં પોપટ પુરાયા જેવુ કહેવાય! એ પોપટનો છુટકારો એકદમ તો શી રીતે થાય? એમાં ય વળી વરસાદ આપાનો વેરી જાગ્યો દિવસ અને રાત આભ ઈંદ્રાધાર વરસવા લાગ્યો હાથીની સૂંઢો જેવા પરનાળાં ખોરડાના નેવાંમાથી મંડાઈ ગયા. એ પાણીની ધારો નહોતી વરસતી, પણ આપાને મન તો ઈંદ્ર મહારાજની બરછીઓ વરસતી હતી. સાસરાના વાસમા પોતાની કાઠિયાણીના પગની પાની તો શું, પણ ઓઢણાનો છેડોયે નજરે ન પડે! એમ ત્રણ દિવસ થયા. આપાનો મિજાજ ગયો એણે જાહેર કરી દીધુ કે 'મારે તો આજે જ તેડીને જવુ છે'

સાસુ કહે, 'અરે બાપ! આ અનારાધાર મે મંડાણો છે, એમા ક્યા જશો?'

'ગમે ત્યા, દરિયામાં! મારે તો તમારા ઘરનું પાણી અત્યારથી હરામ છે. મારે વાવણી ખોટી થાય છે'

આપાની વાવણી ખોટી થાતી હતી—હૈયાની વાવણી. ગામનો

[illegible] આપા! તમને [illegible] ! [illegible] [illegible] જેનુ જના પાણી [illegible] [illegible] ગયું છે અને તમે [illegible] [illegible]

ત્રાપામાં બેસીને નદી ઊતરવી પડે.

ગાડું અને માણકીનો અસવાર શેત્રુંજીને કાંઠે આવીને ઊભાં રહ્યાં. માતેલી શેતલ (શેત્રુંજી) ઘૂઘવાટા કરતી કરતી બે કાંઠે ચાલી જાય છે. આજ એને આ જોબનભર્યા કાઠી જુગલની દયા નહોતી. નદીને બેય કાંઠે પાણી ઊતરવાની વાટ જોતાં વટેમાર્ગુઓની કતાર બંધાઈને બેઠી હતી. હુંય તે દી શેતલને કાંઠે બેઠો હતો, ને મેં આ બધું નજરોનજર જોયું. ત્રાપાવાળાઓ ત્રાપા બાંધીને ચલમ ફૂંકતા હતા. બધાય વટેમાર્ગુ આ કાઠી-કાઠિયાણીની સામે જોઈ રહ્યા જાણે આરસની પૂતળી સામે જોઈ રહ્યા હોય! જોગમાયાના સમ. શું એ રૂપ! નદીને જો આંખ્યુ હોત તો એ નમણાઈ દેખીને પૂર ઉતારી નાખત.

આપા સૂયાએ ત્રાપાવાળાઓને પૂછ્યુ· 'સામે કાંઠે લઈ જશો?'

કોળીઓ બોલ્યા: 'દરબાર, આમાં ઊતરાય એમ નથી. જુઓને, બેય કાંઠે આટલા માણસો બેઠા છે!'

'પાણી ક્યારે ઊતરશે?'

'કાંઈ કહેવાય નહિ.'

ગાડાવાળા પટેલે આપાને કહ્યું· 'આપા, હવે ખાતરી થઈ! હજીય માની જાવ તો ગાડું પાછું વાળું.'

'હવે પાછા વળીએ તો કુઈ (સાસુ) ત્રણ તસુ ભરીને નાક કાપી લ્યે! પાછા તો હવે વળી રિયા, પટેલ!'

આપાની રાંગમાં માણકી થનગનાટ કરી રહી હતી. હમણાં જાણે પાંખો ફફડાવીને સામે કાંઠે પહોંચી જાઉં, એવા ઉછાળા એ મારી રહી હતી. નદીના મસ્ત ઘૂઘવાટાની સામે માણકી પણ હણહણાટી દેવા લાગી. ઘડીક વિચાર કરીને ઘોડેસવાર ત્રાપાવાળા તરફ ફર્યો· 'કોઈ રીતે સામે પાર ઉતારશો?'

[illegible]

જાપો [illegible] ડાળી ઉપર [illegible] લાગ્યો. નાનું બાળક નદીની [illegible] જાપાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યું. [illegible] [illegible] પડ્યાં. [illegible] [illegible] [illegible] જાપાના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યો.

'જૂઠી મર્દ!' એકાએક જાપાના [illegible] જાણે પકડી લીધો.

'ગજબ થયો!' [illegible]

આચરે એકલો આખો એ નાવ ઉપર મંડાણી હતી. વાંસ [illegible] એક [illegible], [illegible] એક સાપ [illegible] [illegible] [illegible] પાણીના [illegible] એને [illegible] હતો. નાગ પાણીમાં [illegible] ગયેલો [illegible] સાધન ગોતતો હતો [illegible] બહાર નીકળવા દેતા નહોતા. એ [illegible] છાયામાંથી તીર જેમ [illegible] ઉપર લઈ ચડ્યો. [illegible] એણે ચાપો દીઠો. અર્જુનના [illegible] શરીર સંકેલીને નાગ છલંગ મારી નાવ ઉપર [illegible] મંડાણો. [illegible] જેવડી ફેણ માંડીને કાઠિયાણીના મોં સામે જ મંડાણો. [illegible] ઉપર [illegible] પણ કાઠિયાણીના ઘૂમટા ઉપર [illegible] એના તેજ [illegible] હું, અવાજ કરતો એ કાઠિયાણીના [illegible] એ ન ચડ્યો. એના [illegible] લાગ્યો પણ એ તો કાઠિયાણી હતી. [illegible] એના મુખમાંથી 'જો મા!' 'જો [illegible] નીચે બાળક ઉપર મંડાણું છે. [illegible] ના જાપ ઉપડ્યા.

'આપા, ગજબ કર્યો!' માણસો એકશ્વાસે બોલી ઊઠ્યા. આપા તો એક ધ્યાન બની રહ્યા છે. એણે જોયું કે નાગે ફેણુ સંકેલી મો ફેરવ્યું, રાઢવા ઉપર આખું શરીર લાંબુ કરીને એ ચાલ્યો. આપાએ બૂમ પાડી.

'એ જુવાનો! સામા કાંઠા સુધી રાંઢવું ન છોડજો હો! સો રૂપિયા આપીશ'

ત્રાપાવાળાને કાને શબ્દો પડ્યા. આ શી તાજુબી! સો રૂપિયા બીજા! પાછું ફરીને જુએ ત્યાં તો કાળને અને એના હાથને એક વેતનું છેટું! 'વોય બાપ!' ચીસ નાખીને એમણે હાથમાંથી રાઢવું મૂકી દીધું. ઢબ ઢબ! ઢબાક! ઢબતા ઢબતા એ બેય જણા કાંઠે ગયા.

રાઢવું છૂટયું અને ત્રાપો ફર્યો. મધ વહેણમા ઘૂમરી ખાધી ઘરરરર! ઘરરરર ત્રાપો તણાયો. 'એ ગયો, એ ગયો, કેર કર્યો, આપા! કેર કર્યો.' એવી રીડિયારમણ બેય કાંઠે થઈ રહી. રાઢવે ચડેલો નાગ પાણીમાં ડૂબકી ખાઈને પાછો ત્રાપા ઉપર આવ્યો. બાઈની સામે મંડાણો. બાઈની નજરના તાર તો બીજે ક્યાય નથી, એના બાળક ઉપર છે અને એના અંતરના તાર લાગ્યા છે માતાજીની સાથે. ત્રાપો ઊભે વહેણે ઘરેરાટ તણાતો જાય છે. 'જે જગદમ્બા'નો મૃત્યુ-જાપ જપાતો જાય છે

આપો જુએ છે કે કાઠિયાણી ચાલી! એક પલકમા તો એણે અસ્ત્રી વિનાનો સંસાર કલ્પી લીધો, અને—

ડુંગર ઉપર દવ બળે, ખન ખન ઝરે અંગાર,
ઝાડી હેઠી હુત ગઈ, વાડા બૂરા હવાલ.

અને

ક્યા પરદેશી કામની, સાંયા! મ માર્યે
રાવણ સીતા લે ગયો, વે દિન સંભાર્યે!

એવા એવા પ્રાસક્ષ પડી ગયા. પણ વિચારવાની વેળુ ક્યા હતી?

કાડીએ માણકીની વાઘ ઉતારીને કાકાની મુડકી સાથે ભરાવી. મોરડોય ઉતારી લીધો. ઉગટાને તાણીને માણકીને ત્રાજવે તોળે તેમ તોળી લીધી ઉપર ચડ્યો નદીને ઊભે કાંઠે હેઠવાશ માણકીને વહેતી મૂકી મણીકા મણીકા જેવડા માટીના પિંડ ઉડાડતી માણકી એક ખેતરવા ઉપર પલકવારમા પહોચી આ બધુ વીજળીને વેગે બન્યું.

'બાપ માણકી! મારી લાજ ગખજે!' કહીને, ઘોડીના પડખામાં એડી લગાવી. શેત્રુજીના ઊંચા ઊચા ભેડા ઉપરથી આપાએ માણકીને પાણીમા ઝીકી. ધુબ્બાગ! દેતી દસ હાથ ઉપર માણકી જઈ પડી. ચારે પગ લાબા કરીને એ પાણીમા શેલારો દેવા લાગી પાણીની સપાટી ઉપર ફક્ત માણકીનુ મોઢુ અને ઘોડેસવારની છાતી એટલો જ ભાગ દેખાતો હતો માણકી ગઈ. બરાબર મધ વહેણમાં ત્રાપા આડી ફરી. ત્રાપો સરી જવામા પલક વાર હતી, આપાના હાથમા ઉઘાડી તલવાર હતી. બરાબર ત્રાપો પાસે આવતા જ આપાએ તલવાર વાઈ. 'હુફ' દઈને નાગનું ડોકુ નદીમા જઈ પડ્યુ. પલકવારમા આપાએ ગઢવુ હાથમા લઈ લીધું.

'રંગ આપા! વાહ આપા' નદીને બેય કાઠેથી લોકોએ ભલકારા દીધા. મસ્તીખોર નદીએ પણ જાણે શાબાશી દીધી હોય તેમ બેય ભેડામાંથી પડછદા બોલ્યા

ચારે દિશામા રાક્ષસ જેવા લોઢ ઊછળી રહ્યા છે. કાઠિયાણી અને બાળક પાણીમાં તરબોળ છે મા દીકરાના મોમાં પણ પાણી જઈ રહ્યુ છે. આપો ઉપરવાસ નજર કરે ત્યા તો આરો અરધો ગાઉ આઘો ગયેલો. સામે પાણીએ ઘોડી ચાલી શકશે નહિ. સન્મુખ નજર કરે ત્યા નદીના ભેડા માથોડુ માથોડુ ઊંચા! કેવી રીતે બહાર નીકળવુ?

'બાપ માણકી! બેટા માણકી!' કરીને આપાએ ઘોડીની પીઠ થાબડી. ઘોડી ચાલી.

'કાઠિયાણી, હવે તારું જીવતર રાંઢવામાં છે. માટે બરાબર ઝાલજે.' કાઠીએ કહ્યું.

કાઠિયાણીએ બાળકને પલાંઠીમાં દબાવ્યો. બે હાથે રાંઢવું ઝાલ્યું. રાંઢવાનો છેડો આપાએ કાઠાની મુડકીમાં ભરાવ્યો. માણકી કાંઠા પાસે પહોંચી. એના પગ માટી ઉપર ઠેરાણા.

'કાઠિયાણી! બરાબર ઝાલજે!' કહીને આપાએ માણકીના પડખામાં પાટુ નાખી. ચારે પગ સંકેલીને માણકીએ એ માથોડું ભેખડ ઉપર છલાંગ મારી, પણ ભેખડ પલળેલા હતા. માટીનું એક ગાડા જેવડું ગારણું ફસક્યું. માણકી પાછી પાણીમાં જઈ પડી. ત્રણે જણ એ બાળક અને માતા સોતાં પાછાં પછડાણાં. મા દીકરો મૂર્છાઈને પાછાં શુદ્ધિમાં આવ્યાં.

'બાપ માણકી!' કહીને ફરીવાર ભેખડ પાસે લઈને આપાએ [illegible] ઉપર જઈને માણકી પાછી પાણીમાં પછડાણી, [illegible] જોર [illegible] આવ્યા.

[illegible] જ્યારે માણકી પડી, ત્યારે કાઠિયાણી બોલી [illegible]! [illegible]! તમારા [illegible] કાઠિયાણી ને બીજો છોકરો મળી [illegible].'

'[illegible]! [illegible] [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કાઠિયાણીને [illegible]

[illegible]

[illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ' [illegible] [illegible]!
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! ' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા.

[illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ' [illegible] [illegible]! આ [illegible]! ' [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! ' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible].

[illegible] છે. —[illegible]
[illegible] [illegible] (૧૯૪૧) [illegible] [illegible] [illegible]

૨. કલોજી લૂણસરીઓ

ગોંડળના કોઠા ઉપર ધ્રુસાંગ ! ધ્રુસાંગ ! ધ્રુસાગ ! એવે અવાજે તરઘાયો ઢોલ વાગવા લાગ્યો અને ઘોડાં ! ઘોડાં ! ઘોડાં ! પોકારતો પોકારતો ચોપદાર પ્રભાતને પહોરે રજપૂતોની ડેલીએ ડેલીએ ઘૂમવા લાગ્યો. એટલામા એક ડેલીમાથી એક જુવાન બહાર દોડ્યો આવે છે અને ચોપદારને પૂછે છે 'ભાઈ? શુ છે? શેનો ઢોલ વગડે છે?'

'કલાજીભાઈ !' ચોપદાર ચાલતો ચાલતો કહેતો ગયો. 'કુંડલાના હાદા ખુમાણે આપણો માલ વાળ્યો છે. પણ તમે ચડશો મા.'

'કા?'

'બાપુએ ના પાડી છે. હજી તમારી ચાકરી નોંધાણી નથી.'

'એમ તે કાંઈ હોય ! રજપૂતના દીકરા ભગવાનને ચોપડે ચાકરી નોંધાવીને પછી જ અવતરે છે.'

એટલુ કહીને કલાજી નામના અસવારે હથિયાર હાથ કરી ઘોડી છોડી

•

લૂણસર નામે વાકાનેરનુ એક ભાયાતી ગામ છે. ત્યાનો ગરાસિયો કલોજી પોતાના ભાઈઓને લઈને ગોંડળ ભા'કુંભાની પાસે નોકરી કરવા આવ્યો હતો. ત્રીસ વરસની અવસ્થા હતી. આજ સવારથી એની ચાકરી નોંધાવાની હતી. પણ મળસકામા જ હાદો ખુમાણ નામે કુંડલાનો કાઠી પોતાના દોઢસો ઘોડા લઈને ગોંડળની સીમમાં ત્રાટક્યો, અને એણે પદરમાથી પરમારા ઢોર વાળ્યા

ભા' કુંભાનો પગાર ખાનારા બીજા રજપૂત બહાર નીકળે ન નીકળે. ત્યાં તો કલોઠ પોતાના બે રજપૂતોની સાથે ચડી નીકળ્યો. દોઢસો કાઠીઓએ પોતાની પાછળ ડાબલા ગાજતા સાંભળ્યા. પણ પાછળ નજર કરતા ત્રણ જ અસવારો દેખ્યા. ઠૂંઠાળીઆને પાદર કલાઠએ ઘોડા ભેળા કરી દીધાં. આપાઓ એકબીજાને કહેવા મંડ્યા કે 'એ આ, ઈ તો બાપુ વઢિ કરવા આવતા સે, વઢિ કરવા.'

હુંને વિશ્વાસ ગોઠ ત્યાં તો રજપૂતો આંબી ગયા.

'આપાઓ! આમાં દાદો ખુમાણ કોને કહીએ?'

'એ બાપુ મોઢા આગળ હાલ્યા જાય, મોઢા આગળ એ ગોળ્યા બાવળા ઘોડાનો અસવાર: માથે મોતેશી ફેંટાનો મેકર બાંધ્યો: સોનાની કડીએ ભાલો અને સોનાને ફૂમે ઢાલ. ઈ જ આપો દાદો બાપુ બા, મારગ દ્યો, મારગ! રજપૂતના દીકરા વઢિ કરવા આવતા સે, મારગ દ્યો.'

ગોઠીઓ પોઢીસો ઘોડા નોખા પડી ગયા. વચ્ચે થઈને ત્રણે રજપૂતો આગળ વધ્યા

જે ઘડીએ આ ત્રણે ઘોડેસવાર દાદા ખુમાણની નજીક ગયા, તે ઘડીએ દાદા ખુમાણે જુવાનોની આંખ પારખી. એ આંખમાં વઢિ ... દાદા ખુમાણે ઘોડા હાંક્યો કલોઠ વાંસે થયો. નજીક, ત્યાં દાદા ખુમાણનું ઘોડું હાંક્યો તરીનમાં અન્ડી પણ કલોઠ આમ નહિ એણે પોતાની ઘોડીના તરીનમાં ફેરવી લાગ્યા. ઘોડી ભાગી ગઈ. દાદા ખુમાણની સાથે બેસેલા કરવા દીધા. કલાઠએ તરવાર ઉપાડી કરી પાવડામાં ઊભા રહીને ઝીંકી તરવાર ઝીલી. દાદો ખુમાણ તો ઘોડાના પેટ નીચે નમી ગયા. પણ તરવારે ઘોડાની ઉપલો ચોરાળ, ઓછાડ અને કાઠીનાં પાડાં, એ બધું કાપીને ઘોડાના બે કટકા કરી નાખ્યા. તારખાના બે કટકા! દાદો ખુમાણ કૂદીને આઘો ગયો જ્યાં નજર કરે ત્યાં ઘોડો ના ગુમાવી બેઠો દીઠો, પણ કલાઠની આંખનાં ભેખ જેવો બહાર

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'[illegible]' [illegible] ખાલી ગયું.

'દાદા, એમ ન હોય, [illegible]' એમ બોલીને કલાજીએ [illegible] દાદાને માથે [illegible] ઘા કર્યો [illegible] પડ્યો.

મીરાં એના અસવારોને કહે કે, 'ભાઈઓ ! કલાજીના હાથ તો જોયા ને ? હવે એનું દેખું જોવું હોય તો હાલો, ભાગી નીકળો.'

અસવારોને લઈને મીરાં ભાગ્યો.

કલાજીએ વિચાર્યું : 'હાય હાય, એનો સગો ભાઈ એને મૂકીને ભાગ્યો ! પણ દાદા ! ફિકર નહિ. હું ય તારો ભાઈ છું.' એમ કહી, દાદાને ઘોડી પર નાખી રજપૂત પોતાને ઘેર લઈ ગયો. માને કહ્યું કે, 'માડી, પેટનો દીકરો માનીને આ દાદાની ચાકરી કરજો.'

બે મહિના દાદાને પડદે નાખીને સુવાણ થયા પછી કલોજી ધંધૂકે મૂકી આવ્યો.

મીરાં કહે, 'કાં દાદા, કલાજીને ઓળખ્યો ?'

દાદો દાંત ભીંસીને બોલ્યો 'ઓળખ્યો ! પણ એક વાર એના લૂણસરને માથે ગધેડાનાં હળ હાંકીને મીઠાં વવરાવું તો જ હું દાદો !'

૩

અમાસની અંધારી ઘોર અધરાત ભાંગી ગઈ હતી. મોટું જળકું થવા આવ્યું હતું. તે વખતે ગોંડળને દરવાજે બ્રાહ્મણે આવીને સાદ પાડ્યો કે 'ભાઈ દરવાણી! ઝટ દરવાજો ઉઘાડ.'

'દરવાજો અત્યારે ન ઊઘડે. કૂંચિયું કલાજીભાઈને ઘેર રહે છે.' દરવાને જવાબ દીધો.

'મારે કલાજીભાઈનું જ કામ છે. એને માથે આફત તોળાઈ રહી છે. ભાઈ દરવાણી! મારા ધણીને ઝટ ખબર દે.'

કલાજીને ઘેરથી દરવાજાની કૂંચીઓ આવી. બ્રાહ્મણને કલાજીની પાસે લઈ ગયા. ઓળખીને કલોજી બોલી ઊઠ્યો; 'ઓહો ગામોટ! તમે અટાણે ક્યાંથી? લૂણસરમાં સહુ ખુશીમાં છે?'

'બાપુ, કાલ સવારે લૂણસર હશે કે નહિ હોય. આજ બપોરે અહીંથી ત્રીસ ગાઉ ઉપર મને એક કટક ભેટ્યું. આગડીવા દાદો ખુમાણ અને ધંધૂકથી ગીગા દાદો સાથે સાડા ત્રણસો ઘોડેસવાર: કહ્યું કે, 'લૂણસર ઉપર કાલે સવારે ગીદડ વાળશું.' સાંભળીને મેં ગોંડળનો રસ્તો લીધો. તમારે પુણ્યે જ મારા પગમાં જોર આવ્યું. આંહી વહેલું તો પહોંચાય તેમ નહોતું. મરતો મરતો પહોંચ્યો છું.'

આકાશમાં મીટ માંડીને કલોજી વખત માપવા મંડ્યો. સવાર આડો ઝાઝો વખત નહોતો રહ્યો. લૂણસર ત્રીસ ગાઉ આઘે હતું. સવાર પડશે ત્યાં પોતાની જનમભોમકા ઉપર શાં શાં વીતકો વીતશે! બે રજપૂતાણીઓ અને બાર વરસની નાની દીકરીની કેવી દશા થઈ હશે! વિચાર કરીને કલોજી ધ્રૂજી ઊઠ્યો

પોતાના ભાણેજને બોલાવીને એણે ભલામણ કરી: 'બાપ, આજ સવારે ભા' કુંભાને કસુંબાનાં નોતરાં દીધાં છે. પણ હું સવાર સુધી રહું તો મારે કસુંબાને સાટે ઝેરની તાસળી પીવી પડે.

તુ ફરમાગને ભૂલ્યો [illegible] નીકળજે માં' [illegible] મારી વાત [illegible] ગમગામ છે.'

એટલું કહીને [illegible] ઘોડી ઉપર [illegible] ઘોડીની ગરદન ઉપર હાથ થાબડીને કહ્યું : 'બાપ તાજણ! આજ તું મારી આબરૂ તે જ રાખી છે, બાપ આજ [illegible] મોત બગાડવી નહિ હો! આપણું લૂણસર [illegible] છે, બેટા!'

લૂણસરના સીમાડા ઉપર સૂરજ મહારાજનો ઝળહળાટ કરતો મુગટ દેખાયો, તે વખતે ગામ મોઢા આગળ વસતીના લોકો પાદરમાં ઊભા હતા. વીસ વીસ વરસના કેટલાક જુવાનો ઘાયલ થઈને પડ્યા પડ્યા ડંકતા હતા. પડખે લોહીનાં પાટોડા ભર્યા હતાં.

થોડાક લોકોએ એક સામટી ચીસ પાડી 'એ એ કલોજી બાપુ આવે.'

કોઈ કહે, 'અરે ગાંડા થાઓ મા! ક્યાં ગોંડળ, ને ક્યાં લૂણસર! અત્યારે કલોજી બાપુ કેવા?'

'અરે ન હોય શું? આ એનો જ ભાલો ઝળકે. આ તાજણ બીજાની ન હોય. નક્કી કલોજી બાપુના ફંદનામાં દૂત કહી આવ્યા.'

'અરરર! કલોજી બાપુને મોઢું શું બતાવવું?' એમ બોલીને ઘાયલ પડેલા જુવાનો પડખું ફર્યા અને સદાને માટે આંખો મીંચી ગયા.

કલોજી આવ્યો. જાણે સીમાડેથી સૂરજ આવ્યો. આખી રાતના ઉજાગરાથી આંખો રાતીચોળ થયેલી : મોઢાના દેવાંગી નૂર ઉપર હાલારની માટીના થર જામી ગયેલા : ઘોડીના મોમાંથી ફીણ ચાલ્યાં જાય છે.

'બાપુ, જરાક જ મોડું થયું.' માણસો બોલ્યાં. કલોજીના મોમાંથી નિસાસો નીકળ્યો. જાણે એનો જીવ નીકળ્યો.

'પણ, બાપુ! કાંઈ લૂંટાણું નથી હો.' કોઈએ દિલાસો દીધો.

'સાચું બાપ ! કાંઈ નથી લૂંટાણું ! ફક્ત આબરૂ ! દરબાર-ગઢમાં કોઈ જીવતુ છે ?'

'એક પખીડું પણ નથી ઊડ્યું.'

'શી રીતે ?'

'દાદો તો ગઢના લબાચા વીંખવા આવ્યો, પણ એના મોટેરા ભાઈ મીગંજીએ કયુ : 'ખબરદાર ! કલાજીની ઘરવાળિયું મારી બોન્યું છે. આજ કલોજી ગામતરે હોય ને જો એના ઓરડા ચૂંથાય, તો તે પહેલાં મીગને માથે માથું ન રહે ' એમ કહીને એણે પોતાના દોઢસો ઘોડા નોખા તારવ્યાં અને દરબારગઢ ફરતા ઉઘાડી તરવારે વીટી દીધા હતાં, બાપુ !'

'એક જ માના બે દીકરા ! વાહ મીરાંજી ! ભલે ભાગ્યું લૂણસર તને ઓળખ્યો' કલોજી બોલી ઊઠ્યો.

કલોજી ઓરડે ગયો. લોકોએ માન્યુ કે બાપુના મનની વેદના હેઠી બેસી ગઈ. ઓરડાની ઓસરીની કોર પર રજપૂત બેસી ગયો. બાર વરસની નમણી અને કાલી કાલી બોલી બોલતી દીકરી બહાર આવીને બાપુને નીરખતી નીરખતી ઊભી રહી. પોતાની ઘોડીના હના-માંથી કાંસાની તાંસળી કાઢીને કલાજીએ દીકરીને કહ્યું :

'બેટા, આ તાંસળીમાં ગોરસ લાવજે.'

દહીં આવ્યું. અંદર મૂઠી ભરીને સાકર નાખી સાકર ને દહીં ઘોળીને કલોજી પોતે પી ગયો. બીજી તાંસળી કાઢી. એમાં અફીણ વાટ્યુ, દીકરીની પાસે રોટલો માગ્યો રોટલાનાં બટકામાં અફીણ ભરી ભરીને તાજણને ખવરાવ્યું. બે ભાર અફીણનું અમલ તાજણના પેટમાં ગયુ એટલે થાકેલી તાજણ પાછી થનગનાટ કરવા લાગી. બાપુના પેટમા ટાઢક થઈ. પછી એણે દીકરીને કહ્યુ :

'લે બેટા ! હવે મારાં દુઃખણાં લઈ લે, બાપ.'

દીકરીની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં થયાં.

'રજપૂતાણિયું ! એય જણિયું ઘરમાં શું કરી રહ્યાં છો ? આપણાં બાળક આમ રોવા બેસે તો સાત પેઢીને ખોટ લાગે હો ! છાની રાખો ગીગીને. સારો જમાઈ ગોતીને પરણાવજો. કરિયાવરમાં કચાશ રાખશો મા. કિરતાર તમારાં રખવાળાં કરશે. લે બેટા ગીગી ! દુખણાં લઈને સારાં શુકન દે, કે ઊજળે મોઢે બાપનું મોત થાય !'

દીકરીએ એના નાના રૂપાળા હાથનાં વારણાં લીધાં. દસે આંગળીના ટચાકા ફૂટ્યા. બાપુને માથે આંસુનો અભિષેક કર્યો.

તાજણનો અસવાર બહાર નીકળ્યો. દુશ્મન કઈ તરફ ગયા તે રસ્તો પૂછીને છાનોમાનો એકલો વહેતો થયો.

૪

ભળકડામાં લૂણસર ભાગીને દાદા ખુમાણ અને ગીરાં કાઠી બેફિકર બની ચાલ્યા જતા હતા. આખી રાતનો ઉજાગરો હોવાથી આંખ ... અસવારો ઝોકાં ખાતાં ખાતાં ધીરી ગતિએ ઘોડાં હાંક્યે જતા હતા. વચ્ચે રખોપા વિનાના ગામ મોલમાં ઘોડાં બાજરાનાં ડૂંડાં કરડતાં હતાં. એને કોઈની બીક નહોતી.

'બાપા, જુઓ કોઈક !' એક કાઠીએ ઓચિંતી ચીસ પાડી.

'કોણ ? ... કોઈક નહિ, આપણો કાળ !' [illegible]

[illegible] 'માડી ખાજો !'

[illegible]

...જો! લૂણસર ભાંગનારા માટી થાજો!' એવી ગર્જના થઈ. ગોડળની વહાર ધરતીને ધણધણાવતી આવી પહોંચી 'ભાગો! ભાગો!' કહેતા કાઠીઓ ભાગ્યા. ભાગતા ભાગતા ગોડળની ફોજના એક મોવડીને ઘા કરીને પાડતા ગયા. કલોજી અને એનો ભાણેજ પડ્યા રહ્યા. જેમ વંટોળિયો જાય તેમ બેય કટક ગયા—આગળ દુશ્મનો ને પાછળ ગોડળીઆ.

પચીસ વરસની અવસ્થાએ કલાજીએ સંકલ્પ કરેલો હતો કે ચાલીસ વરસે શંકરને માથે કમળપૂજા ખાવી આજ મોતની ઘડીએ કલાને એ પ્રતિજ્ઞા સાંભરી. આજ એને પાંત્રીસ વરસ થયા છે. હજુ પાંચ વરસની વાર છે. મનમા વિચાર ઊપડ્યો કે કમળપૂજાની હોંશ યામાં રહી જશે તો અસદ્‌ગતિ પામીશ.

ઊભા થવાની તો તાકાત નહોતી, એટલે ઘોડીનું પેઘડુ ઝાલ્યુ. ઝાલીને ટીંગાણો. ટિંગાઈને ઊંચો થયો કાઠાની મુડકી સાથે ભંભલી બાંધી હતી ભંભલીમાંથી પાણી ભોંય ઉપર ઢોળ્યુ. પાછો નીચે પછડાણો. હાથ લંબાવીને ધૂળ પાણી ભેગાં ચોળ્યાં ગારો કરીને એમાંથી શિવલિંગનો આકાર બનાવ્યો. હાથમાં તરવાર લીધી પીંછી જમીનમાં ભરાવી મૂઠ હાથમા ઝાલી ને ધાર ઉપર ગળાનો ઘસરકો દીધો. આખુય માથું ઊતરી ગયુ ત્યા સુધી ભીંસ દીધી. ગારાના શંકર ઉપર પોતાનુ ગળુ રાખ્યુ એટલે લોહીની જાણે જળાધારી વહેવા લાગી પૂજા મહાદેવને માથે પહોંચી ગઈ પાંચ વરસ વહેલી પહોંચી.

બેઠો બે વીસાં તણી, જડધર વાટયુ જોય,
(પણ) કલીઆ વેધુ કોય, પાંત્રિસે પોગાડિયુ.

[શંકર તો બે વીસુ (ચાલીશ) વરસ પૂરાં થવાની વાટ જોઈને બેઠા હતા પણ કલોજી ચાડીલો આગ્રહી હતો. એણે તો પાંત્રીસ વરસે જ માથું મહાદેવને પહોંચાડી દીધુ.]

૩. વેર

કુંડલાના ચડમા અરડીલા* ગામ છે, તેમા સોનરા બાટી નામનો એક ચારણ રહે અને કાકચ ગામમા વેસૂર ગેલવો નામે સોનરા બાટીનો સાળો રહે બન્નેને સારો ગરાસ હતો. સાળા–મનેવીને હેતપ્રીત પણ રૂડી હતી.

એક વાર સોનરા બાટીએ પોતાના સાળાને ગોઠ કરવા બોલાવ્યો. વેસૂર ગેલવાને ચાર વરસનો એક દીકરો હતો. નામ પીઠાશ પીઠાશે બાપુની સાથે ફુઈને ઘેર જવા હઠ લીધી. બાપે પીઠાશને સાથે લીધો નાના પીઠાશે પોતાના પાળેલા સસલાનેય સાથે લીધો. કારણકે સસલે પણ પોતાની મૂગી ભાષામા હઠ લીધી કે, 'હુયે આવુ'!' બાપને મન પણ સસલો તો બીજા દીકરા જેવો જ હતો ગળે બાંધેલી ઘૂઘરીઓના મીઠા રણકાર કરતો કરતો સસલો ગોઠમા ચાલ્યો

કોઈ બગીચામા ગોઠ થતી હતી સસલો કૂણા કૂણા તરણા ચરતો ખેલતો હતો. નાનો પીઠાશ અને એનો બાપ કયાઈક આડાઅવળા થયા હશે, એટલે પીઠાશના ફુઆની જીભમા એ સસલો જોઈને એવુ પાણી છૂટયુ કે એને હલાલ કરાવીને મસાલાદાર શાક તૈયાર કરાવી નાખ્યુ. બધા જમ્યા. સાંજરે જુદા પડવાનો સમય થયો. તે વખતે નાના પીઠાશને એનો સસલો સાંભર્યો એ કહે, 'બાપુ, ભાઈ કયા ?' બાપુએ ભાઈને ગોત્યો પણ ભાઈ તો

*આજે ત્યા ગામ નથી, પણ માત્ર ઉજ્જડ ટીંબો છે.

'તમે મૂળી જઈને દરબારના માન ખાજો, બાપ.'

'ના, માડી આ વાગ દરબારના નથી ખાવા જેવા.'

'બસ બાપ, ભૂલી ગયો? સૂણ ત્યાં ભૂલી ગ્યો.'

'શું?'

'તારા બાપનું વેર.'

રાણાની પાસેથી એ રજપૂત થઈને પીડારા કાઠિયાવાડ આવ્યો. અરઠીલા ગામને માથે બગાબર અધરાત, કાળો ઓઢણો કાયા ઢાંકીને કોઈ ગોરી ગોરી વિધવા બેઠી હોય, તેમ બેઠા હતાં એના વળાવાતા અંતર સરીખુ વાદળ જાણે ઊંડી ઊંડી વેદનાને ભારે ભાંગી પડ્યું હોય તેવું લાગતું અને ઓલવાતી અનેક આશાઓ જેવા તારાઓ ચમક ચમક થાતા હતા

સોનરા બાટીના ઘરમાં પીડારા એકલો જ ગયો. બુઢ્ઢો કુઓ અને બુઢ્ઢાં કુઈ એક જ ઓરડામાં સૂતેલાં પીડારાને મનમાં થયું : આમ જ મારીને ચાલ્યો જઈશ તો કોણ જાણશે? અંગૂઠા દાબીને એણે કુઈને જગાડયાં. ચારણીએ ભત્રીજાને જોયો હાથમાં ખડગ જોયું; ઓળખ્યો.

'આવી પહોંચ્યો બાપ!' જાણે આટલા દિવસ વાટ જોતી હોય એવે સ્વરે બોલી. ત્રીજો કાન સાંભળી ન શકે તેવું ધીમેથી બોલી. ચારણ ચકિત થઈ ગયો.

'લે હવે વાટ કોની છે? લગાવ એ જ તારા બાપનો મારતલ છે.' ચારણીએ આંગળી ચીંધી

'કુઈ! તમારો ..'

'મારો ચૂડલો? ચિંતા નહિ, બાપ.'

એક જ ઘાએ પીડારે પતાવ્યું.

'હવે? તને ખબર છે બાપ કે એણે ચારે કોર ભેડા છે!

હમીર અને નાગાજણ બે મારા બે સાવઝ ! એના બાપનું લોહી ભાળશે એટલી જ વાર છે માટે ભાગવા માંડ.'

પીઠાશ ગયો. ચારણી એ ભેકાર ઓરડામાં, દીવાને ઝાંખે અજવાળે, ધણીનું લોહી-તરબોળ ધડ માથુ જોતી જોતી ભળકડા સુધી અબોલ બેઠી રહી. હવે પીઠાશ ઘણો નીકળી ગયો હશે એમ ખાતરી થઈ, એ વખતે મો હાક્યુ, રોવા લાગી ચારણીનું રોણું તો ઝાડવાનેય રોવરાવે સાંભળીને આખો પાડોશ જાગ્યો ગાયો ભાભરી કૂતરાં વિલાપ કરવા મંડ્યાં રોવું સાંભળતા તો પડખેના ઓરડામાં સૂતેલા બેય દીકરા, હમીર અને નાગાજણ દોડ્યા આવ્યા. બે પહોરનું થીજી ગયેલું લોહી જોઈને નાગાજણ બોલ્યો · ' લે માડી, હવે સમ-જાઈ ગયુ. હવે ઢોંગ રે'વા દે હમીર, આ જામેલું લોહી જો. આ કાળો કામો કરનારો નક્કી પીઠાશ અને બાપને માડીએ જ ઉપર રહીને મરાવ્યો લાગે છે. પીઠાશને ભાગવ.નો વખત એની કુઈ વિના બીજુ કોણ આપે ? રગ છે મા !'

માએ જવાબ દીધો : ' દીકરા, એક દી એનો ય બાપ આ[...] વ્હો'તો હો ! ત્રણ વરસનો એનો બાળકો તે દી ઉજ્જડ વગ[...] માપના મડદા ઉપર પડ્યો પડ્યો ગાય વન્યાના વા'છરુની ન[...] વલવલતો હતો એ ભૂલી ગયા, મારા પેટ ! બાપ તો સહુના સર[...] અને હવે બળ હોય તો ચિતોડ ક્યાં આઘું છે, મારા બાપ ?'

૩

રાવળનો વેશ કાઢીને હમીર-નાગાજણ ચિતોડમાં આ[...] સાથે છે વશાવળીના ચોપડા, અને બીજુ રવાજ. પીઠાશના જ વહીવંચા બનીને આવ્યા છે. પીઠાશની ડેલીએ જ ઉ[...] રોજ ગઢમાંથી બે ભરચક થાળીઓ આવે છે 'ભલ્યે ર[...] ભલ્યે અન્નદાતા !' કરતા કરતા દુશ્મનો મિષ્ટાન્નો જમે છે.

એમ કરતાં તો ઘણા દિવસો ગયા. ઘરનું નામ મંડાયું, એમ કોઈ ટાણે કરતાં પીઠાત પોતાના ચારણને રજા આપવાનો દેનો રોકાણ છે, પણ ગોખડામાં નામ નોંધાયા મારે નહિ. હોકારાનો લાગ ગોતતા એ લાગ નથી મળતો. પીઠાત મેડામાંથી જ્યારે દરબારમાં જાય છે. અને દરબારમાંથી પાછો મેડે આવે છે ત્યારે સાથે આરબોની ચોકી હોય છે. એકેય ઘાવ મળતો નથી.

એક દિવસ એવો આવી ગયો. રાતનો બીજો પહોર જામતો આવે છે. નેરામારી ગળજો ડેલીએ બેઠા બેઠા રવાજ ઉપર સૂર જમાવી રહ્યા છે. આહ, ખોડા, બેચરાજી વગેરે જોગણીઓના છંદો રવાજના સૂરની સાથે મોર નાદ લલકારી રહ્યા છે. બીજી બાજુ ઝરૂખામાં પીઠાત અને એની જોબનભરી ચારણીની વચ્ચે મીઠી મીઠી મસ્તી જામતી આવે છે. સુખી વર-વહુ સામસામાં સુખ કિલ્લોલ કરી રહ્યાં છે. એ બેલડીના જગતમાં અત્યારે જાણે ત્રીજું કોઈ માનવી જીવતું જ ન હોય એવી બાદશાહી જામી છે. ઝરુખો ધણધણે છે. ચારણ પોતાની બધી કવિતા ને બધા અલંકારો ઘરની નારી ઉપર ઢોળી રહ્યો છે, સુખ જાણે કે સમાતું નથી!

ત્યાં તડ તડ કરતી ચારણીના હાથની ચૂડલી નંદવાણી. મસ્તી થંભી ગઈ. બને હાથમાં ફક્ત અકકેક જ ચૂડી — રાતીચોળ ચૂડી; તે ફૂટી. ચારણી થડકતે હૈયે બોલી 'મારો હાથ અડવો નહિ રાખું. અત્યારે જ ચૂડી લાવી આપો.'

ચારણ હાસીમાં બોલ્યો : 'અત્યારે મધરાતે ચૂડલી ક્યાંથી મંગાવું? એક રાત હાથ અડવો રહેશે તો મને કાંઈ કોઈ મારી નહિ નાખે!'

'ચારણ! ચૂડલીની ઠેકડી ન હોય. લાવી આપો.'

'લ્યો, માણુસ મોકલું.'

'ના, માણુસને મણિયારા હોંકારો ન આપે. તમે પોતે જ લઈ આવો.'

*પથારી પાનંગ તણે, જે છીનકું ચડાય,
[એને] જાય તો ઘડીયું જાય, [પણ] પો'ર નો જાય પીઠવા!

(હે પીઠાશ, સર્પની પથારી ઉપર જે દેડકુ ચડે, એને પછી મરતાં બહુ તો એકાદ બે ઘડીની વાર લાગે : પછી કાંઈ એક પહોર સુધી એને જીવવાનુ ન હોય)

પીઠાશ સમજ્યો કે આ સાદ તો કાળનો. ત્યાં ચોથો દુહો ચાલ્યો,

સખ પાલવ, કુજું સરસ, વેહ્યુ રથ ને વાજ
રેઢાં મેલીને રાજ, [તારે] પાળું જાવું પીઠવા!
છીનકું ચારાય, પાનલ પાથારી તણાં
જાય તો ઘડીયું જાય, પોર નો જાય પીઠવા.

(ખાટકીલોકો બકરાને પાદડાની પથારી કરી આપે છે એ પાંદડા ચરનારા બકરાને બહુ તો ઘડી બે ઘડી જીવવાનુ હોય, પહોર સુધી એના પ્રાણ ન રહે.)

(હે પીડાશ. આ સસારનાં સુખ, વસ્ત્રાભૂષણ બાગબગીચા, ગાડીઓ અને ઘોડાઓ, અરે આખુ રાજ, આ બધાને સૂના મેલીને તારે પગે ચાલતા નીકળવુ પડશે.)

ચોકીને પીઠાશ બોલ્યો : 'તમે કોણ ?'

બનાવટી દાઢી ઉતારીને બે ભાઈઓ બોલ્યા કે, 'અમે!'

પીઠાએ ઓળખ્યા હેતને સ્વરે પૂછ્યુ 'પહોચ્યા તમે!'

બેય જણાએ કટારો કાઢી. પીઠાશને તો કાંઈ ડરવાનુ રહ્યુ નથી. એ તો સ્થિર ઊભો રહ્યો ફક્ત એટલુ જ બોલ્યો 'ભાઈ, ચગવા ચડીના વાટ જોતી બેસશે ઝૂરી ઝૂરીને પ્રાણ દેશે બાકી પડતો દેહ તો ચૂડી દઈને ચાલ્યો આવુ.'

હમીર નાગાજણની સામે નજર નોંધી નાગાજણ કહે હવે રામ રામ! અને તને આગમીએ છીએ'

---

* દેડકુ

હમીર બોલ્યો 'ના ના, નાગાજણ, તુ પીઠાશને નથી ઓળખતો, દે'

'અરે! હવે જવા દઈએ? અને ગયો પીઠાશ પાછો આવે?'

'હા, હા, પાછો આવે. જવા દે.'

'ભાઈ, ચીથરીઆ મહાદેવ પાસે તમે ઊભા રહેજો. ત્યાં ેકાત છે. આહીં તમે પકડાઈ જશો જાઓ, હુ હમણા જ પહોચું કુ.' એમ બોલીને પીઠાશ ઝપાટાભેર ઘેર ગયો. ચારણીના હાથમાં ચૂડી મૂકીને મો મલકાવતો બોલ્યો 'લે આ ચૂડી, સવાર સુધી જ તારે પહેરવી પડશે.'

'કેમ?'

'ભાઈબંધ પહોચી ગયા છે. એ રાવળ નથી, હમીર અને નાગાજણ છે તને મળવા જેટલી રજા લઈને જ આવ્યો છું, લ્યો રામ રામ, ઓલ્યે અવતાર મળશુ!'

પીઠાશ ચાલ્યો કે તરત ચારણી નીચે ઊતરી. ઘોડાહારમાથી બે પાણીપથા ઘોડા ઉપર સામાન માંડ્યો. બે હાથમા ઘોડાં દોરીને પીઠાશની પાછળ ચાલી. ચીથરીઆ મહાદેવ ઉપર વાટ જોવાતી હતી, આઘેથી પીઠાશ દેખાયો હમીરે કહ્યું, 'નાગજણ, પીઠાશ આવ્યો. મરદના વચન!'

નાગાજણે હસીને કહ્યુ: 'પણ જરા આઘેરા તો જો! પીઠાશ મૂરખો નથી તે એકલો આવે, બીજો આદમી અને બે ઘોડા! હવે હમણા તારા ને મારા કટકા.'

પીઠાશને ખબર નથી કે પછવાડે કોણ ચાલ્યુ આવે છે, આવીને એણે તો કહ્યું કે, 'લો ભાઈ, હવે સુખેથી કામ પતાવી લ્યો' 'પીઠાશ! વિશ્વાસઘાતી? આ પછવાડે કોણ?' હમીર બોલ્યો.

ત્યાં તો ચારણી [illegible] પાસે પડેલી [illegible] [illegible] દગ ગયેલે બોલી [illegible]

'ચારણ્ય, આ શું [illegible]!'

ચારણી મરક મરક મુખે બોલી 'ભાઈયું, આનું નામ [illegible] વેર કહેવાય! સાસરે [illegible] [illegible] જેના ભાઈને માર્યા ગયો ત્યારે તેના [illegible] ઘોડાં હતાં. અને [illegible] તને ભાગવા દીધો'તો. ને આંકી! આ બાપડા [illegible] કેટલીક ભાગશે? હમણાં ખબર પડતાં જ રાણાની સાંઢ્યું [illegible] દુશ્મનને આમ કમોતે મરવા નો દેવા. તને ભાગવાનો સમો મળ્યો હતો તેમ એને ય મળવો જોઈએ, માટે આ બે ઘોડાં આપ્યાં છે. હો બાપ, કામ પતાવીને ચડી જાઓ, વીજળી જેવી ચિતોડની સાંઢ્યુંને આ ઘોડાં નહીં આંબવા દે.'

પીઠાશ, હમીર અને નાગાજણ ત્રણે પથ્થરનાં પૂતળાં જેવા સજ્જડ બની ગયા બોલવાની શક્તિ ન રહી શું બોલે? આવી જોગમાયાની પાસે શું બોલે? અધરાતનાં ચાંદરડાંના અજવાળાં ચારણીના મુખને પખાળી રહ્યાં છે સદેહે સ્વર્ગમાં વિચરવાની જાણે કે એને વેળા થઈ છે.

બેય જણ કટાર મૂકીને ચારણીના ચરણમાં પડી ગયા પીઠાશને બાથમાં ઘાલીને છાતીએ ભીંસ્યો

રાજાજી ઊભા થયા અડડડ! આખી કચેરી ઊભી થઈ જોગાજી[illegible]
ઓરડાના બંધબારણાં પર ટકોરા દઈને રાજાજી બોલ્યા, 'જોગાજી
આવા તે વેન હોય? ગાંડા થાઓ મા. એ સ્વપ્નાની વાત.'

અંદરથી જવાબ આવ્યો:

'બાપુ! રજપૂતનો દીકરો શું સ્વપ્નામાંયે મોતથી ડરીને ભાગે? એને વળી સ્વપ્નું શું? અને સંસાર શું? નક્કી મા[illegible] માતરમાં કાંઈક ફેર પડ્યો હશે! હાય! હાય! હું ભાગ્યો'

આખો ડાયરો હસી પડ્યો. રાજાજીએ જાહેર કર્યું, 'જોગા[illegible] ન બા[illegible] ત્યાં સુધી મારે ય અન્નજળ હરામ છે.'

જોગાજી મૂંઝાયા, લાખોનો પાળનાર મરે તો જોગાને ડ[illegible] [illegible] ભાગ! નિસાસો નાખીને એણે સંભળાવ્યું. 'એક રીતે [illegible] [illegible] દુનિયાના એ જ [illegible] ગાંડા કરીને [illegible] [illegible] [illegible] એમાંથી [illegible] તો દેહ [illegible]'

[illegible] નક્કી [illegible]. નગરની નરનારીઓ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

બીજું ગાણું ગા!' 'રંગ રે! રંગ રે!' પોતે ગરજતી ઝંખના કરતા રાજાજી નીચે ઊતરે છે.

'કુંભાગળ વાર્જ ઝરી, જોગારી જમાડ!'

એ ઉચ્ચાર શમી ગયો. સાગરને સામે કિનારે અથડાઈને જાણે પાછો વળ્યો, આકાશના ઘુમ્મટમાંથી જાણે પડઘો પડ્યો. આખી મેદની ચીરીને સ્વર નીકળ્યો કે:

'જાણું આષાઢી બીજળી, કાળે વાદળ કટ્ટ!'
(આષાઢની વીજળી જાણે કાળાં વાદળને ચીરીને નીકળી.)

'શાબાશ!' રાજાજીએ ચરણ ઝીલ્યું. 'ફરી વાર, ફરી એક વાર.' અવાજ જાણે ધરતીના પડ ભેદીને ફરીવાર આવ્યો

'જાણું આષાઢી બીજળી, કાળે વાદળ કટ્ટ!'

'ફરી એક વાર, ફરી એક વાર,' આદેશ છૂટયા ત્રીજી એ ગુપ્ત સ્વર ગાજ્યો.

'જાણું આષાઢી બીજળી, કાળે વાદળ કટ્ટ!'

'શાબાશ! શાબાશ!' એમ ભણકારા દેતા દેતા રાજાજી ઊતર્યા. એ બોલનારનું કાંડું ઝાલ્યું. 'બોલ બચ્ચા, તું કોણ?'

'બાપુ, જોગાજીનો નોકર છું.'

'નહિ. તું રજપૂત નહિ. તું સાચું બોલ. હું તને માફ કરી સરપાવ આપીશ.'

'બાપુ, ચારણ છું.'

'તું ચારણ! મારા સીમાડામાં ચારણ જાત જીવી શકે નહિ તું ક્યાંથી?'

'ઠાકોર!' જોગાજી બોલ્યા 'દેવીના દીકરાઓને બ્રાહ્મણો

૫. હજાર વર્ષ પૂર્વે

એક હજાર વર્ષ પૂર્વે, એક દિવસ સાંજે, પાટણ નગરીના સરોવરને કાંઠે બે બાવાઓએ આવીને પોતાના ખભા ઉપરથી ગંગાજળની કાવડ ઉતારી. વિસામો ખાવા બેઠા. હાથીની સૂંઢ જેવા જબરદસ્ત એના ભુજ–દંડ હતા. લોઢાના થંભ જેવી બળવાન કાયાઓ હતી. વેંત વેંતના કપાળ ઝગારા કરતા હતાં. એકની આંખોમાંથી તેજના ભાલા છૂટતાં હતાં. બીજાની આંખો અંધ હતી. અંધ બેનાંયે માથે ને મોઢે ધોળા રેશમ જેવી સુંવાળી લટો ચમકતી હતી. બન્ને જણા સ્નાન કરવા લાગ્યા.

નજીકમાં એક ઘોડેસવાર પોતાની ઘોડીને પાણી પાતો હતો. ત્રો! ત્રો! બાપ્પો! બાપ્પો! એવા નોખનોખા દોર કાઢીને ઘોડેસવાર ઘોડીને પાણી પીતાં લલચાવતો હતો.

ઘોડીએ બે પહાડ જેવા બાવાઓના ભગવાં [illegible] ચમકવા લાગી, કેમેય માની નહિ. ઘોડેસવારે પીંડ દાબડી [illegible] ઘોડી ટાઢી ન પડી એટલે એણે કડાક! [illegible] નવું [illegible] ઘોડીના અંગ ઉપર ચોડી [illegible]

'[illegible]' [illegible] આંખના મોમાંથી [illegible]
'[illegible] આ ઘોડેસવાર! આ ઘોડી તો માગી [illegible]
[illegible]'

'કેમ, મોટાભાઈ?' નાનાએ પૂછ્યું.

'આ સબ્જ ઘોડીના પેટમાં કેવો રૂડો પંચકલ્યાણી વછેરો છે! આ નાદાને ચાબુક મારીને એ વછેરાની ડાબી આંખ ફોડી નાખી. બહુ બૂરી!'

બાવાઓની વાતો સાંભળીને ઘોડીનો અસવાર ચમકી ગયો. ઘોડીને દોરીને એ નગરમાં ગયો. જઈને એણે રાજાજીને સરોવરને કાંઠે બેઠેલા એ ચમત્કારી બાવાની વાત કરી.

વનરાજ ચાવડાના વંશનો છેલ્લો દીવો તે વખતે અણહિલપુર પાટણના સિંહાસન ઉપર ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો, એનું નામ સામંતસિંહ ચાવડો. સરોવરની પાળેથી એણે બાવાઓને દરબારમાં બોલાવ્યા. પૂછવામાં આવ્યું કે શી હકીકત બની.

'રાજા, તમારા અસવારે તમારી સબ્જ ઘોડીના પેટ પર ચાબુક મારીને માંહી બેઠેલા પંચકલ્યાણી વછેરાની રતન સરખી ડાબી આંખ ફોડી નાખી. આખો ભવ એ વછેરો કાણો રહેશે.'

'શી રીતે જાણ્યું?'

'વિદ્યાથી.'

'ખોટું પડે તો?'

'મારી વિદ્યાની આબરૂને સારુ મારું માથું જ હું હોડમાં મૂકું છું. વિદ્યા ખોટી પડે તો ઉત્તરમાં શું જાણું!'

'માથું વાઢી લઈશ હો?'

'રજપૂત અને સાધુ માથાં હાથમાં લઈને જ ફરે છે, અને સ્વહસ્તે પણ વધેરી આપે છે.'

'આંહીં તમારે રહેવું પડશે. આઠ દિવસમાં ઘોડી ટાણું દેવાની છે.'

'[illegible]'

'તો અત્યારે ગજગાહ અને માગી લઈને આપું.'

આઠમે દિવસે ઘોડીએ [illegible] જોગી જોતા હતા અત્યારે આઠમ ટાણીને બેઠી હતી. ત્યાં તો ગામમાં [illegible] કે જોગીના બોલ સાચા પડ્યાં! સાચા પડ્યા!

રાજાએ પૂછ્યું, 'જાદુગર છો? ત્રિકાળજ્ઞાની છો?'

'ના બાપ,' અંધ બાવો કહે, 'જાદુગર નથી ને ત્રિકાળજ્ઞાનીયે નથી. શાલિહોત્ર* ગ્રંથ ભણ્યો છું. આંખો નથી એટલે અવાજ ઉકેલું છું. ફડાકો બોલ્યો હતો તેનો અવાજ પારખીને ઘોડીના પેટની વાત વાંચી.'

રાણીવાસમાંથી કચેરીમાં કહેણ આવ્યાં કે સેનાબાએ એવા આંધળા ને બુઢ્ઢા જોગીની સાથે પરણવાની ના પાડી છે. તે વખતે જોગી પ્રગટ થયા, ટૂંકટોડા રાજના ધણી બે સોળંકીભાઈઓ' નામે બીજ અને રાજ. ગોત્રહત્યા લાગેલી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા ગંગાજળની કાવડ ઉપાડી દ્વારકા રણછોડરાયજીને નવરાવવા જતા હતા, સોલંકી જેવું ઊંચું કુળ મળવાથી સેનાબાએ કબૂલ કર્યું પણ મોટાભાઈ બીજકુમાર બોલ્યા: 'હું તો અંધ છું. મારે માથે હવે પળિયાં આવ્યાં, હું નથી પરણ્યો, પરણવું યે નથી. મરજી હોય તો મારા નાનેરા ભાઈને જમાઈ કરો.'

રાજની સાથે સેનાબાનો હથેવાળો થયો, સેનાબાને ઓધાન રહ્યું, નવ મહિને દીકરો આવ્યો. પ્રસવ થાય તે વખતે જન્માક્ષર લેવા જોશીને બેસાડેલા. પ્રસવ થયો તેની બરાબર ઘડી લેવા માટે બહાર બેઠેલા જોશી પાસે ઓરડામાંથી દડી ફેંકવાની હતી બાનડીએ દડી બે ઘડી મોડી નાખી, એટલે ખોટી ઘડી લેવાણી. જન્મોત્રીમાં ગણ-

* અશ્વવિદ્યાનું પ્રાચીન શાસ્ત્ર.

તરી કરીને જોશીએ નિસાસો નાખ્યો. માતાએ પુછાવ્યું કે, 'કહો જોશીરાજ! જન્માક્ષર શું કહે છે?'

'કહે છે કે દીકરાનુ મોઢું જોયે બાપનું મોત થાશે.'

સોનેરી પાંભરીમા બાળકને વીંટાળવામા આવ્યુ. આસુભરી આંખે માતાએ આજ્ઞા કરી કે, 'એને વગડામા નાખી આવો.'

બાનડી નાખવા આઘે આઘે ગઈ. એક બખોલ દેખી, બાળકને ત્યાં નાખીને પાછી વળી.

તરતની જ વીંઆયેની એક વાઘણ પોતાનાં બે બચ્ચાને એ બખોલમાં મૂકીને ભરખ ગોતવા ગયેલી પાછી આવીને બચ્ચાંને ધવરાવવા બેઠી. પાસે પડેલા માનવીના બાળકને માથે ઓર હતી તેથી તેને પણ પોતાનું બચ્ચું માની પોતાની ગોદમા લીધુ. ઓર ચાટી લીધી. હેત ઊપજી ગયુ ત્રણે જણાં .વાઘણના આચળ ચસ! ચસ! ચૂસવા મડયા. બચ્ચાને ધરવીને વાઘણ વગડામા ચાલી ગઈ.

મોસૂઝણું થયુ. બે ભરવાડો નીકળ્યા. એણે આ કૌતુક જોયું. બે વાઘનાં બચ્ચા ને એક માનવીનુ બચ્ચું! એકબીજાને ચાટે છે. માનવીનુ બાળક હાથપગ ઉલાળતુ ઘૂઘવાટા દે છે. ત્રણેને ઉપાડીને ગોવાળીઆ દરબારમા લાવ્યા. આ કૌતૂક કોણ સમજાવે? પૂછો બીજ સોલકીને!

માનવી બાળકને છાતીએ ચાપતા જ તુરત આંધળો બીજ બોલ્યો . 'અહાહાહા! મારુ કાળજુ ટરીને હિમ થાય છે. બાપ! આ બીજો કોઈ ન હોય. આ તો મારુ જ પેટ '

'શુ બોલો છો, ઠાકોર?'

'પુછાવો રાણીવાસમાં સેનાબાને શું અવતર્યું?'

રાણીવાસમાથી ખબર આવ્યા કે મરેલુ કાચું બાળક અવતર્યું હતુ.'

'એને ક્યાં નાખ્યું?'

'[illegible]!'

'તો [illegible] માગી [illegible].'

આટલો [illegible] જોગી [illegible] અગરે આ [illegible] જોડી હતી. ત્યાં તો ગામમાં [illegible] જોગીનાં નેણ સારાં પડ્યાં! સારાં પડ્યાં!

રાજાએ પૂછ્યું, 'જાદુગર છો! ત્રિકાળજ્ઞાની છો?'

'ના બાપ,' આ બાવો કહે, 'જાદુગર નથી ને ત્રિકાળજ્ઞાની નથી. *શાલિહોત્ર ગ્રંથ ભણ્યો છું. આંખો નથી એટલે અવાજ ઉકેલું છું. ફડાકો બોલ્યો હતો તેનો અવાજ પારખીને ઘોડીના પેટની વાત વાંચી.'

રાણીવાસમાંથી કચેરીમાં કહેણ આવ્યાં કે સેનાબાએ એવા આંધળા ને બુઢ્ઢા જોગીની સાથે પરણવાની ના પાડી છે. તે વખતે જોગી પ્રગટ થયા, હુકટોડા રાજના ધણી બે સોળંકીભાઈઓ' નામે બીજ અને રાજ: ગોત્રહત્યા લાગેલી તેનું પ્રાયશ્ચિત લેવા ગંગાજળની કાવડ ઉપાડી દ્વારકા રણછોડરાયજીને નવરાવવા જતા હતા, સોલંકી જેવું ઊંચું કુળ મળવાથી સેનાબાએ કબૂલ કર્યું પણ મોટાભાઈ બીજકુમાર બોલ્યા: 'હું તો અંધ છું. મારે માથે હવે પળિયાં આવ્યાં, હું નથી પરણ્યો, પરણવુંયે નથી. મરજી હોય તો મારા નાનેરા ભાઈને જમાઈ કરો.'

રાજની સાથે સેનાબાનો હથેવાળો થયો, સેનાબાને ઓધાન રહ્યું, નવ મહિને દીકરો આવ્યો. પ્રસવ થાય તે વખતે જન્માક્ષર લેવા જોશીને બેસાડેલા પ્રસવ થયો તેની બરાબર ઘડી લેવા માટે બહાર બેઠેલા જોશી પાસે ઓરડામાંથી હડી ફેંકવાની હતી બાનડીએ હડી બે ઘડી મોડી નાખી, એટલે ખોટી ઘડી લેવાણી. જન્મોત્રીમાં ગણ્

* અશ્વવિદ્યાનું પ્રાચીન શાસ્ત્ર.

રોટાણીએ, બાનડીએ ને કુમડીએ વારાફરતી સૂધ્યું. 'ઓય રે ણી મા! પેટમાં કોણ જાણે શુયે થઈ ગયું!' એમ ત્રણે જણી મોલી કોઈક જતી જોગટાનું મંત્રેલું માનીને બાનડીએ ફૂલ બારીએથી ફેંકી દીધું ફૂલ ઘોડાહારમાં પડયુ. સો સો ધમસાણોમા ઝૂઝેલી પરનાળ નામની ઘોડી ત્યાં બાંધી હતી, એણે એ સૂંઘ્યુ પાંચેને ઓધાન રહ્યા

જાહીએ માવલ જનમીઓ, લાખણસી સોનલ,
નેત્રમ માગેણો હુવો, ડાઈ જાય કમલ.

[જાહી બારોટાણીને માલવ સાણાણી નામે પ્રખ્યાત બારોટ જનમ્યો. સોનલ રાણીને લાખો ફુલાણી અવતર્યો. નેત્રમ દાસીને માગેણો અને ડાઈ કુમડીને કમલ.]

રાજમાતાની કુંખે કુંવર લાખો જન્મ્યો એના જન્મને દિવસે જગતમાં શું બન્યું.

જે દી' લાખો જનમીઓ, ધરપત કાછ ધરા,
તે દી' પીરાણા પાટણજા, કોડા લોટ કરા.

કચ્છનો ધરપતિ લાખો જે દિવસ જન્મ્યો, તે દિવસે જ બરાબર એના પિતા ફૂલે અણહિલપુર પાટણના કિલ્લાને ભો ભેગ કરી નાખ્યો સૂરજનો કુંમાર આવા વીર-શુકન લઈને ધરતી ઊતર્યો એના જન્મની ખુશાલીના ડંકા ચોરાની ઝાલર ઉ પણ ગુજરાતના પાટનગરના ગઢની દીવાલ ઉપર વગડ... છઠ્ઠીના લેખ લખનારી વિધાતા મોળા અક્ષર કાઢતા કાંપી હશે.

*

બાપની સાથે કુંવર લાખાને અણબનાવ થયો. મોઢું જોવાનુંયે ગપણુ ન રહ્યું. સૂરજનો પુત્ર જુવાનીના રંગ રમવા સોરઠને કાંઠે ગોતર્યો, કંઈ ધમસાણ બોલાવ્યા. આડ આઠ કોટની રચનાવાળું એક નગર બાંધ્યુ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] નહિ.

આંધળા બાજે ઘોડાની ખાંધી ઝાલ ઉપર હાથ ફેરવી જોયો. એણે કહ્યું 'લડાઈનો ડંકો દેવરાવો. તોપના ગડગડાટ બંદૂકોનો શોર મચાવો. આપણા લશ્કરને સજ્જ કરી બહાર કાઢો. હોકારા પડકારા કરીને દિશાઓ ગજવી મૂકો.'

રડી બાંગ! રડી બાંગ! લડાઈના ડંકા વાગ્યા. નેજા ચડ્યાં. નોબતે ઘાવ દેવાણા. તુરી ભેરી વગડી. આકાશ ધુંધળો થયો. લશ્કર નીકળ્યું. ઘોડાની હણહણાટી ને આદમીઓના હાકલા પડકારા: એ શોરબકોર સાંભળતાં તો ત્રણ પગે ઊભેલા ઘોડાએ ઝડપ દઈને ચોથો પગ નીચે મૂક્યો. હણહણાટી દીધી. ખીલો કઢાવી નાખવા ઝોટ મારી.

બીજે ચોથો પગ ઝાલી લીધો. તેને દવાનાં મર્દન કર્યા. ઘોડાની ાાટ ટળી. માણસો મોમાં આંગળી ઘાલી ગયા.

'રાવ લાખા !' અંધ બીજ બોલ્યા, '' આમા બીજો ઇલમ ાહોતો. ઘોડાને સ્વપ્ન-ઘા થયો હતો. લડાઈનુ એને સ્વપ્નું આવેલું ; લડતાં લડતાં જાણે પોતાનો પગ ઘવાણો છે ! એટલી ભ્રાંતિ થવાથી એ નીચે પગ નહોતો માંડતો.

લાખો કહે, 'દૈવનાઈ પુરુષ ! મારી બહેન રાંયાજીનુ પાણિ-ગ્રહણ કરો.'

બીજ બોલ્યા, 'બાપ લાખા રાવ ! મારી વિદ્યાને કોઈનું શોકયપણું ન પાલવે. મરજી વધતી હોય તો રાજને જમાઈ કરો '

ઊઘડતા ગુલાબ જેવો રાજ શોભતો હતો. એની વિદ્યા એક જ હતી ને તે મસ્તકમાં નહોતી; ભુજામાં હતી. એ જ્યારે માથું હલાવતો ત્યારે સાવઝ જાણે પોતાની કેશવાળી ખંખેરતો હોય એવો પ્રતાપી દેખાતો. લાખાની બહેન બીજા કોને પરણી શકે ? વેલડી આંબાને વીંટાય, તેમ રાંયાજી રાજને પરણી.

૩

આંધળો બીજ ખજો કાવડ ધરીને ગસાલા સાથે દ્વારકા ચાલ્યો ગયો છે, રાજ આટકોટમાં જ રહ્યો છે. રાંયાજીને ઓધાન રહ્યું છે ગતદિનિસ ગર્ભ ખીલતો જાય છે સુભદ્રાના પેટમાં જાણે અભિમન્યુ !

કાળ આવવો છે ને ! એક દિવસ સાળો બનેવી સોગઠાની રમત માંડે છે. સામસામા પધડા પાકે છે, કોડીઓ ઢીબાય છે, અને ગોઠણ-ભર થઈ થઈ ને બેય જણા પાસા ફેંકે છે. લાખાની એક જ સોગઠી રહી. એ સોગઠીને પાકીને ઘરમાં જવાની વાર નહોતી ત્યા ગજે દાણીઆ નાખ્યા. લાખાની સોગઠી ઊડી 'મારા સાળાની ! કયારની સતાપ-તી'તી !' કહીને રાજે સોગઠી પર સોગઠી મારી એક વાએ ભાંગીને ભૂકા કર્યા. આગળીમાથી લોહીના ત્રસકા ટપકયા.

લીધી અને સુકી એવી બન્ને બાદર નદીઓનાં નીર જ્યાંથી પહેલવહેલાં વહેવા માંડે છે, તે દેવતાઈ જગ્યા ઉપર હજુયે આટકોટ નગર ઊભું છે. પણ આડ કોટ તો માટી ભેળા મળ્યા છે બખ્તર કાઢી નાખીને કોઈ ક્ષત્રી કેમ ગંગા નદીને નિર્જન કાંઠે ઊભા ઊભો પોતાની આગલી જાહોજલાલી યાદ કરતો હોય!

કાંધે ગંગાજળની કાવડ ઉપાડીને રાજા બીજ બે ભાઈઓ ભગવે લૂગડે દ્વારકા જાય છે આટકોટના પાદરમાં ઉતારો પડ્યો છે આંહીં એક ટકોરો વાગે ને એનો રણકાર જેમ આઘે આઘે પથરાઈ જાય, તેવી રીતે બીજકુમારની કીર્તિ એટલા વખતમાં તો ચારણોએ અનેક રજવાડામાં પહોંચાડી દીધી હતી. જેને જેને ખોટીલાં ઘોડાં હતા તે તમામ એ અશ્વ-પરીક્ષકની તપાસ કરાવતાં

લાખા ફુલાણીને જાણ થઈ પાંખુપસર નામના પોતાના ઘોડાને બતાવવા લાવ્યા પાંખોવાળા પંખીને વેગે ચાલનાર એ માનીતો ઘોડો કોણ જાણે શા કારણે એક પગ ઊંચો રાખતો હતો. ઓસડ બહુ કર્યાં હતાં તોય ઘોડો પગ માંડતો નહિ.

આંધળા બીજે ઘોડાની આખી કાયા ઉપર હાથ ફેરવી જોયો, એણે કહ્યું : 'લડાઈનો ડંકો દેવરાવો. નોબતો ગડેડાવો. રણશીંગાનો શોર મચાવો. આખા લશ્કરને સજ્જ કરી બહાર કાઢો. હોકારા પડકારા કરીને દિશાઓ ગજાવી મૂકો.'

રડી બાંબ! રડી બાબ! લડાઈના ડંકા વાગ્યા. નેજા ચડ્યા. નોબતે ઘાવ દેવાણા. તુરી ભેરી વગડી આકાશ ધુંધળો થયો. લશ્કર નીકળ્યું ઘોડાની હણહણાટી ને આદમીઓના હાકલા પડકારા: એ શોરબકોર સાંભળતાં તો ત્રણ પગે ઊભેલા ઘોડાએ ઝડાક દઈને ચોથો પગ નીચે મૂક્યો. હણહણાટી દીધી. ખીલો કઢાવી નાખવા ઝોટ મારી

આંખો ન મળી, ફક્ત અવાજે અવાજ ભેટ્યા. 'ઊભો રહે! ભાઈ,' એવો સાદ કરતો મૂળરાજ અટારીમાં થંભી રહ્યો.

'વાહ રંગ ફરજંદ! વાહ મોવડી! રંગ તારા સામધરમને! ને રંગ તારા પુનધરમને!'

પ્રભાતના તારા ફૂટે તે પહેલાં તો રાખાઈચ આટકોટના ગઢમાં દાખલ થઈ ગયો. ખાસદારે ઊનું પાણી તૈયાર રાખેલું. ઘોડીને નવરાવી માલિશ કરી. જાણે એક રાતનીયે મજલ ન કરી હોય, તેવી તાજી ફૂલમાળ બની રહી.

લાખાને રિવાજ હતો કે રોજ સવારે આવીને પોતાનાં ઘોડાંના શરીરે હાથ ફેરવતો. એ આવ્યો. ફૂલમાળ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. કાંઈ ફરક ન લાગ્યો ત્યાં લાખાની નજર ઘોડીના કાનમાં ગઈ. એણે કાનમાં આંગળી ફેરવી. આંગળી ઉપર માટી બેઠી. ડોળા કાઢીને એણે પૂછ્યું. 'ખાસદાર! ફૂલમાળ કાલે રાતે ક્યાં ગઈ હતી?'

'ક્યાંય નહિ બાપુ! તમારી આજ્ઞા બા'ર શું.'

'ખોટું! આ ધૂળ જોઈ? આ ધૂળ સોરઠની ભોંય. બોલ કોણ ચડેલું?'

ખાસદાર થંભી ગયો.

'કોણ ભાણાભાઈ?'

ચાકરે ડોકું ધુણાવ્યું.

'હં! સમજાયું!' લાખાની બેય ભ્રમર ખેંચાઈને ભેળી થઈ.

૫

આજ સોમવાર છે. મામા સિવાલને જાય છે. સાથે સૈન્ય તૈયાર થાય છે. કોઈ દિવસ નહિ, ને આજે રાખાઈચ હથિયાર બાંધે છે. મામાએ ભાણેજની તૈયારી જોઈ. ભાણેજના અંગ ઉપર કેસરિયાં છાંટણાં દેખ્યાં ભાણેજની આંખોમાં છેલ્લી વિદાયના

રંગ જોયા આજ દગો થવાનો. મામાએ લશ્કરને હથિયાર બાંધવાનો હુકમ દીધો

આગળ ભાણેજ ને પાછળ મામા : ભાદરમાં સ્નાન કરી ધોતિયું પહેરી, ત્રિપુંડ તાણી, મામા શિવાલયમાં બેઠા. ૐકારના ધ્વનિ એના પહાડી ગળામાંથી ગાજવા લાગ્યા ઘીના દીવા ચંબીને લાખાનાં સ્તવનો સાંભળી રહ્યા છે. શિવાલયને પગથિયે, મામાનાં હથિયાર અને બખ્તર લઇને રાખાઇશ બેઠો છે તલવારની મૂઠ ઉપર પોતાનુ દૂધમલિયું માથુ ટેકવ્યું છે. મામાના મોના ૐકારની સાથે જ એક તાલ બનીને ભાણેજના મોમાંથી નિસાસા છૂટે છે. ભાદરને બેય કાંઠે લશ્કરનો વ્યૂહ રચાવા માંડ્યો છે

આભમાં આંધી ચડે છે. સૂરજ ધૂંધળો થાય છે. ધરતીનાં પડ ધણધણી હાલ્યાં છે. સોલંકીના સહસ્ર સહસ્ર ભાલાં, કોઈ મહા દાવાનળની શિખા સળગતી હોય તેવાં ચળકી ઊઠ્યાં! કાળી નાગણીઓ જીભના લબકારા લેતી હોય તેવી તલવારો ઝળહળવા લાગી. ભાદરને કાંઠે ભેટંભેટા થયા. લોહીનાં પરનાળાં બંધાઈ ગયાં.

એ ભયંકર યુદ્ધમાં આટકોટના યોદ્ધાઓ કપાઈ ગયા. સોલંકીનું સૈન્ય સામે કાંઠેથી આ કાંઠે આવી પહોંચ્યુ એ વખતે લાખાની પૂજા ચાલુ હતી. પૂજા પૂરી થયા સુધી આસપાસ યુદ્ધનાં ધમસાણ બોલતાં હતાં, તોય લાખો ડગ્યો નહોતો. હવે એ ઊઠ્યો સાંભ ભાણેજને બેઠેલો ભાળ્યો. 'હાય હાય! હમણા મને કાપી નાખશે. મારાં હથિયાર એની પાસે છે. બહાર નીકળીશ એટલી જ વાર છે' એવી એને ફાળ પડી.

ભાણેજે ઊઠીને મામાને લૂગડાં દીધાં, બખ્તર પહેરાવ્યું, હથિયાર સોંપ્યાં, ને કહ્યુ 'ચાલો.'

'ઓ ..હો! આખુ લશ્કર ખતું થઈ ગયું!' લાખો જોઈ રહ્યો.

મૂળરાજ લગોલગ આવી પહોંચ્યો. મામો–ભાણેજ કંઈકને કાપતા

પતા, મુડદાંના ગંજો ઉપર પગ મેલી મેલીને આગળ વધે છે. ાણેજ મામાની મોખરે ચાલીને મામાના ઉપર આવતા ઘા પોતાના ડ પર ઝીલતો આવે છે.

૬

ઓ ઉડે ગરજાણુ, (જેને) ગોકીરે ગઝમ થિયો,
હૈડા! હાલ્ય મેરાણુ, રણુ જોવા રાખાશનું.

[ઓ, સામે રણક્ષેત્રમા ગીનો ઊડે છે, અને એની કારમી ચાસો પરથી લાગે છે કે મહાયુદ્ધ મચ્યું છે. એવું યુદ્ધ તો રાખાઈશનું જ હોય. હૃદય! ચાલ, ચાલ, આપણે રાખાઇશનુ ધીગાણુ જોવા જઈએ]

'મૂળરાજ, માટી થાજે!' રાખાઈશે હાકલ દીધી.

'ભાઈ! ભાઈ!' એ મધરાતનો સૂર પારખીને મૂળરાજે ભાઈને સાદ કર્યો.

'આજ ભાઈ નહિ, દુશ્મન!' કહીને રાખાઈશે ભાલો ઝીકયો. સામાં વેતરાઈ ગયેલ હાથનુ ભાલું નિશાન ચૂકયું. મૂળરાજે આખો ીચીને ભાઈને માથે સાગ નાખી રાખાઈશ પડયો. પછી રાખો પડયો.

જાડેજાઓને ખલાસ કરીને મૂળરાજે ગુજરાતનો રસ્તો લીધો.

આકાશની આંખોમાંથી લોહીની ધારો થાતી હોય, તેવા સાંજના રંગ ઊવડયા હતા ભાદરને કાંઠે હજારો શૂરવીરો ડંકતા હતા. થોડે અંતરે મામો-ભાણેજ પડયા હતા. હજુ પ્રાણ નહોતા છૂટયા.

એક સમળા આવી. રાખાઈશે આથે પડયા પડયાં જોયુ કે સમળા મામાની આખો ઠોલવા જાય છે મામાનો જીવ હવે ઘડી બે ઘડી હતો. એને થયુ, જીવતા મામાની આંખોનાં રતન જો સમળાં કાઢી જશે તો મામાને અપ્સરા નહિ વરે. મારા મામાની અસદ્દગતિ થશે.

ઉડાય તેટલું તો જોર નહોતું. શરીરના ટુકડા થઈ ગયા.

પોતાની આજુબાજુ મોત ઉપર હાથ પ્રસાર્યો પણ હાથમાં પથ્થર નથી આવતો. અને ત્યાં તો મમભા મામાના માથા ઉપર એની રાખાઈશ ભાન ભૂલી ગયો. કમરમાંથી કટારી કાઢવા હાથ નાખ્યો. પણ ત્યાં કટારી કયાં? માંસના લોચા લબડતા હતા.

ઉર ગઈ કટારી, ઉર ગઈ કાચોળા લગી
વર કોઈ ના વાપુરી, રણ ચડતે રાખાઈશની.

કટારની જગા ઉપર હાથ ગયો. કટાર હાથમાં ન આવી. કાચોળા (આંતરડાં) બહાર લબડતાં હતાં તે ઉપર હાથ ગયો. આંતરડાંનો લોચો તાણ્યો. પેટમાં બાઝેલ હોવાથી તે તૂટ્યો નહિ. ઝોંટ મારીને તાણ્યો, તોડ્યો, સમળી સામે ઘા કર્યો. અધ્ધરથી લોચો ઝડપીને સમળી ઊડી ગઈ. લાંબે શ્વાસ છોડતા રાખાઈશે 'રામ' કહીને આંખો મીંચી. એ રણમાં લડતા લડતા રાખાઈશે બન્ને કુળ (વર)-મોસાળનું કુળ ને પિતૃકુળ — ઉજ્જ્વળ બનાવ્યાં.

કાપડ, માડુ, લોહ, ધણ, નીંવડીએ વાખાણ,
રાખાઈશ ઘાએ છુંદાયો, તોય ન મેલ્યો માણ.

[લૂગડું, મરદ, તલવાર ને સ્ત્રી, એ ચારેના તો નીવડ્યે જ વખાણ થાય. આખર અવસ્થામાં કેવો ભાગ ભજવે છે, કેવી લાજ સાચવે છે તે જોઈ પછી જ એનાં વખાણ થાય એવી રીતે જુઓ! આ રાખાઈશ જખ્મોમાં છૂંદાઈ ગયો હતો, તોય પોતાની ટેક એણે ન છોડી, સાચો સ્વામીભક્ત નીવડ્યો]

રણ રિયાં મ રોય, રોને રણ છાંડે ગિયાં,
સુવે જ મંગળ હોય, રણ મચિયાં રાખાઈશનાં.

[હે મરનારના સ્નેહીજન! તારાં જે વહાલાં રણમાં રહ્યાં (મર્યાં), તેને માટે કલ્પાંત મા કર, કલ્પાંત તો રણ છોડી નાસનારને માટે હોય, રણમાં મરનારનાં તો અપ્સરાની સાથે મંગળ લગ્ન થાય છે, એમાં રોવાનું હોય? રાખાઈશે પણ એવા જ રણસંગ્રામ મચાવ્યા.]

કોઈ સ્વજન રાખાઈશની કોઈ પ્રિયતમા સ્મશાનમાં આવે છે. રાખાઈશને દહન દીધું છે. ત્યાં આવીને રાખ તપાસે છે:

[illegible]ની [illegible]

[illegible] તાલુકામાં [illegible] નામે ગામ [illegible] હતો. [illegible] આવીને રોજ રોજ [illegible] કે 'બાવાજી, આપા [illegible] વાત કરો! [illegible] કાઠિયાવાડમાં [illegible].'

ચાટીલા બાવા કોડી ગામના લૂણા આપરની [illegible] નામની ઘોડીનાં આવાં વખાણ [illegible] ના સાંખી શકતા નહોતા. એવું એ જાતવંત વછેરી લીધી મરવા એની ચાકરી કરતા. દૂઝણાં [illegible] પછી કોવત આપનારા જાતજાતના ખોરાક ખવરાવ્યા એ વર્ષ ચડાઉ કરી બીજાં ચાર વરસ સુધી કરી છ વરસની થઈ એટલે એને માથે રેશમના મોવડ અને કિનખાબના ચારજામા સજીને બાવો કોડી ગામે ગયા, જઈને કહ્યું કે, 'આપા લૂણા! આજ આપણ બેય ઘોડિયું જોડવી છે'

આપો લૂણો હસીને બોલ્યા. 'અરે બાવાજી, માળા બાપ! બણે તાળી પ ખણીને માળી ગલઢી લખી કી પોગે? હું તો ગરીબ કાઠી કે'વાઉં! માળી ઠેકડી રે'વા દે બાવા'

'ના આપા, નહિ ચાલે. રોજ રોજ બધા આવીને મારું માથું પકવે છે કે આપા લૂણાની લખી! આપાની લખી! એને કોઈ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] છોકરાને પૂછ્યું .

'શેઠ, પછેડી છે કે ?'

શેઠ, એવો ઈલ્કાબ મળવાની મોજ આરંભ કરી નાખીને છોકરાએ પછેડીઓ કાઢી. આપાએ ઘોડી પર બેઠા બેઠા પછેડી પસંદ કરી અને એની કિંમતના રૂપિયા બે ફગાવીને આપાએ કહ્યું 'આ લે, કાગળમાં વીંટીને પછેડી લાવ્ય.'

પછેડી કાગળમાં વીંટીને એ છોકરો પોતાની દુકાનના ઉંબર ઉપર ઊભો થયો, અને આપાની સામે જેવો એણે હાથ લંબાવ્યો, તેવો જ આપાએ એનું કાંડું ઝાલીને એને ઘોડી ઉપર ખેંચી લીધો. પોતાના ખોળામાં બેસાડી લીધો, લખીના પડખામાં એક એડી મારી અને સાદ કર્યો કે, 'ભણે બાવાજી, હાલ હાંકો રાખ્ય તાળી પંખણીને ! હવે ઘોડા ભેડવવાનો મજો આવશે '

વિણાઈને બાકી રહેલ પચાસ ઘોડા હવે મને છોડશે નહિ ગામમાં ગરીશ કે તરત આવીને મને ચોર ઠેરવશે. મારી લાજ જાશે. હવે કરવું શું ? હે સૂરજ ધણી: સમી મત દેજે !'

આપાને કાંઈક વિચાર આવ્યો. એણે ચોકડું ડોંચ્યું. લખીને તારવી ગામ એક પડખે રહી ગયું. બાવળની કાટયમાં ઘોડી વડતી થઈ બાવોજી પણ આપાને પગલે પગલે હાકતા ગયા પચાસ અસવારો પણ પાછળ ને પાછળ ચાંપતા આવ્યા. એ ઝાડની અંદર ઘોડાં જાણે સંતાકૂકડીની રમત રમવા લાગ્યાં. દિવસ ઝડ વઝડ જ રહ્યો હતો. જંગલમાં ઘોડાની ધમસાણ બોલતી હતી. ડાબલાના પડઘા ગાજતા હતા

એકાએક વીજળીનો આંચકો વાગ્યો હોય તેમ આપાની ઘોડી થંભી ગઈ આપાએ જોયું તો સામે એક વોકળો ચાલ્યો જાય છે. અને પાછળ ચાલ્યા આવે છે પચાસ શત્રુઓ. હવે આપો લૂણો ક્યાંથી છટકે ? ઘોડી ટપી જાય તેટલો સાંકડો એનો પટ નહોતો.

આપા લૂગાએ વોકળાની ઊંચી ભેખડ ઉપરથી ઘોડીને વેકરામાં ઝીંકી. વાંસોવાંસ બાવાજીએ પણ પોતાની ઘોડીને ઝીંકી. સામે કાંઠે નીકળવા માટે આપાએ પોતાની લખીના પડખામાં એડીનો ઘા કર્યો. પણ ભેખડની ટોચે અટકાઈને લખી પાછી પડી; આપાએ લખીને [illegible] પાછી ફરીવાર હામી બચ્ચાં સોની વાંદરી જેમ છલંગ મારીને જાય તેમ લખી એ જણાને ઉપાડીને સામે કાંઠે નીકળી ગઈ પણ બાવાજીની ઘોડીનું એ ગજું નહોતું બીજી વાર, ને ત્રીજી વાર એની ઘોડી અટકાઈને પાછી પડી, એટલે પછી ગભરાઈને બાવાએ [illegible] 'એ આપા, મને ગત રાખ્યો !'

[illegible] તો પાછળનાં પચાસ ઘોડાં ભેખડ ઉપરથી વેકરામાં [illegible] [illegible], 'એ આપા !'

દસ કાઠી છે. ધીંગાણો કરવો હોય તોય ભલે! બાકી ગામમાં જો કોઈ તમારો વરરાજો લાવ્યો હશે, તો યાને માળા ખોળામાં બેઠેલો માનજો ભલે, કાલ્ય સવારે ધીંગાણો કરશું. અટાણે તો બાળુ કરો, હોકો પીવો, નીંદર કરો, ઘોડાને ધરવો, સવારે પછી ધીંગાણો કરશું એમાં શું બા! લીંબડીની ફોજ હારે આફળીએ ઈ તો ઝાઝી વાત કે'વાય ને!'

ઘોડેસવારોની નાડીમાં જીવ આવ્યો નીચે ઊતર્યા પચાસે ઘોડાને આપાએ પાલી પાલી બાજરાનું જોગાણ મુકાવ્યું પણ ચાલીસ ગાઉનો પંથ કાપીને લોથપોથ થઈ જનાર ઘોડાએ બાજરો સૂંઘ્યો નહિ સામે જ આપા લૂણાની લખી ઊભી ઊભી બાજરો બટકાવતી હતી ઘોડેસવારો પણ દિગ થઈ ગયા કે લીંબડી જઈને આવનારી આ ઘોડી શી રીતે બાજરો કકડાવતી હશે?

ઘોડેસવારોની સરભરા કરવામાં આપાએ મણા ન રાખી સવાર પડ્યું એટલે જે વાણિયાને ઘેર આપાએ વરરાજાને સંતાડ્યો હતો તેને ત્યાંથી બોલાવી લીધો; કહ્યું 'લો બાપ સંભાળી લ્યો આ તમારો વરરાજો અને લ્યો આ વરરાજાની પે'રામણી.' એમ કહીને રૂપિયા બસોની ઢગલી કરી વરરાજાના અંગ ઉપરની સોનાની એક રતી પણ ઓછી નહોતી થઈ વરરાજો પણ ખુશ હાલતમાં હતો. ઘોડેસવારોએ આપાને પૂછ્યું 'આપા, ત્યારે આ છોકરાને લાવ્યું કોણ? અને શા માટે લાવેલ?'

'ભાગ્યે બા! આ બાપોજી વેન લઈને બેઠા હતા કે હાલ્ય ઘોડાં જોડવા! હાલ્ય ઘોડાં જોડવા! પણ માળી લખી એકની એકી કોને એનો પાણી દેખાડે? લખીનો પાણી જોનાર માણસ તો જોરે ને! હવે જો તમુંહી જાણીએ કે હાલો બા, માળી લખીની ગમત જોવા, તો તને પાંચમો જણ ની બા'ર નીકળત! માળે તો તમને બા'ર કાઢ્યા હતા બાકી માળે આ છોરડાના અંગની સોનાની કડકો

૭. કાઠિયાણીની કટારી

કારતક મહિનાને એક દિવસે બપોર નમતા હતા પાંચાળના ડુંગરા વીંધીને એક વેલડું ચાલ્યુ આવતું હતું. બેય પડખે બે ભાલાળા વોળાવિયા પોતાની ઘોડીઓને ખેલવતા આવતા હતા. આરસપહાણના પોઠિયા જેવા ધોળા ને ધીંગા બે વાગડિયા બળદો એવા વેગમાં પથ કાપતા હતા, કે જાણે ઘર ભણી જાતા હોય એવું કળાઈ આવે

બળદની ધીગી ધીંગી ડોકમાં ઘૂઘરમાળ રણઝણતી હતી વચ્ચે વચ્ચે ગળે ઝૂલતી ટોકરીના રણકારા સાદ પુરાવતા હતા અને વેલડાના પૈડામાં પરોવેલી પાંદડીઓ પણ રૂમઝૂમ થાતી હતી ડુંગરાના ગાળામાંથી સામા પડછંદા ઊઠીને આ ત્રણે સૂરની જમાવટમા ભળી જતા હતા બળદના વેગમા વધઘટ થાય તેમ તેને એ ગજુગાટના ધીંગાં અધીરા મોજાં વગડાના સુસવતા પવનની લહેરો ઉપર હિલોળે ચડતા હતાં બળદને અંગે ઝૂલતી હીંગળી ઝૂલ્યોમાથી અને બળદનાં શીંગ ઉપર સજેલી ખોભળીમાંથી નાનકડાં આભલાં જાણે કે સૂરજના કિરણોની સામે સનકાર કરી રહ્યાં હતા. એવુ ભરતકામ તો મોરડિયાણીના ગળિયામણા હાથ વિના બીજું કોણ કરી જાણે '

એવા રંગીલા વેલડામાં એક કાઠિયાણી આ વેલડીમા બેસીને પોતાના મહિયરમાંથી સાસરે આણું વળીને જાતી હતી. બળદ ... દીધા ... નાખી અધાર ડોક કાઢીને કાઠિયાણી

૭. કાઠિયાણીની કટારી

કારતક મહિનાને એક દિવસે બપોર નમતા હતા. પાંચાળના ડુંગરા વીંધીને એક વેલડું ચાલ્યું આવતું હતું બેય પડખે બે ભાલાળા વોળાવિયા પોતાની ઘોડીઓને ખેલવતા આવતા હતા. આરસપહાણના પોઠિયા જેવા ધોળા ને ધીંગા બે વાગડિયા બળદો એવા વેગમાં પથ કાપતા હતા, કે જાણે ઘર ભણી જાતા હોય એવું કળાઈ આવે

બળદની ધીંગી ધીંગી ડોકમાં ઘૂઘરમાળ રણઝણતી હતી વચ્ચે વચ્ચે ગળે ઝૂલતી ટોકરીના રણકાર સાદ પુરાવતા હતા અને વેલડાના પૈડામાં પરોવેલી પાંદડીઓ પણ રૂમઝૂમ થાતી હતી. ડુંગરાના ગાળામાંથી સામા પડછંદા ઊઠીને આ ત્રણે સૂરની જમાવટમા ભળી જતા હતા બળદના વેગમા વધઘટ થાય તેમ તેમ એ રણઝણાટનાં ધીરાં અધીરાં મોજાં વગડાના સૂસવતા પવનની લહેરો ઉપર હિલોળે ચડતા હતાં બળદને અંગે ઝૂલતી હીરભરી ઝૂલ્યોમાંથી અને બળદનાં શીંગ ઉપર સજેલી ખોભળોમાંથી નાનકડાં આભલાં જાણે કે સૂરજના કિરણોની સામે સનકારા કરી રહ્યા હતા. એવું ભરતકામ તો સોરઠિયાણીના રળિયામણા હાથ વિના બીજું કોણ કરી જાણે ?

એવા રઢિયાળા હાથવાળી એક કાઠિયાણી આ વેલડીમા બેસીને પોતાના મહિયરમાંથી સાસરે આણું વળીને જતી હતી. બળદ જરાક ઢીલા પડતા કે તરત મોઢામાંથી બહાર ડોકું કાઢીને કાઠિયાણી

[illegible]

'[illegible]' [illegible]

[illegible]

'[illegible]'

'[illegible]'

'[illegible] સોસરા થઈને આ એક જ મારગ [illegible]'

'ત્યારે ગામ વચ્ચોવચ્ચ જ કાઢું પડશે?'

'બીજો ઉપા' નથી બાપ!'

વેલડાનો પડદો એક બાજુ ખસેડીને આઈ સજુબાઈએ ડોકું કાઢ્યું. ચંદ્રમાએ જાણે વાદળના અંતરપટમાંથી મોઢું બતાવ્યું. જાણે કોઈ જ આકુળવ્યાકુળતા ન હોય તેમ આઈએ ડાગવાળા આહીરને

'અમને ક્યાં લઈ જાવા છે?' આઈએ મીઠે સાદે પૂછ્યું

'અમારા શેખ સાહેબના મહેમાન થવા' અસવારોએ હિંમત રાખીને નોતરું દીધું.

'એ.. એ..મ? શેખ સાહેબને તો અમેય જાણીએ છીએ, ભા! એમના મેમાન થવાની તો સહુને હોંશ હોય પણ આમ સપાઈ-સપરાંની સાથે હાલ્યા આવે ઈ તો કો'ક ગોલા હોય. અમે એમ નો આવીએ. જઈને દરબારને કહો કે મે'માનગતી કરવી હોય તો પડે આવીને તેડી જાય. બાકી તમથી તો વેલ્ય નહિ પાછી વળે'

અસવારોએ એકબીજાની સામે નજર નોંધી આવી કોઈ રસીલી હુરમે આજ સુધી આવો ગજીપો નથી બતાવ્યો એમ લાગ્યું એક અસવાર નોખો તરીને બાપુને બોલાવવા ચાલ્યો. બાકીના નવ જણા વેલડાને વીંટીને ઊભા રહ્યા.

ખોખરા શેખને ઘોડેસવારે જઈને ખબર દીધા. એમણે ઈશ્કનો લેબાસ સજ્યો. હીનાનું અત્તર એના કિનખાબના કબજામાં ફોરવા લાગ્યું સોનાની મૂઠવાળી તરવાર એણે બગલમાં દાબી, અને હીરે જડેલો જમૈયો ભેટમાં ધર્યો. પંખી જેમ એની માદાને માથે જાય તેમ ખોખરો શેખ ઘોડે ચઢીને વેલ્ય ભણી વહેતો થયો.

કાઠિયાણીએ ફરી વાર ડોકું કાઢ્યું. છાતી પણ બહાર બતાવી એના કાંડાની ઘૂઘરીજડિત ચૂડીઓ રણઝણી ઊઠી માથેથી આછું મલીર અંબોડા ઉપર ઢળી પડ્યું. હેમની દીવીમાં પાંચ વાટ્યો પ્રગટાવી હોય તેવી પાંચ આંગળીઓવાળા હાથમાં લાલ હીંગળા જેવો પડદો ઝાલી રાખ્યો કાઠિયાણી જાણે આફરીન થઈને શેખ સાહેબ ઉપર કામણગારું રૂપ ઢોળવા લાગી.

'આવોને અંદર!' એટલા જ વેણ એના પરવાળા જેવા હોઠ માંથી ટહુક્યાં, નેણ ઊછળ્યા. વોળાવિયા કાઠીઓનાં માથાં જાણે ફાટી પડ્યાં ખોખરો ઘોડેથી ઊતરીને વેલ્યમાં ચડવા ગયો કે

[illegible]ગત ચારણ ઝડની પહોંચ્યો. ત્યાંના કાઠીઓને [illegible] '[illegible], આડે [illegible] અને માણિયુ [illegible] [illegible] તમારી નોબતું વગડાવીને તેજો ચડાવી [illegible]'

[illegible] આગળ કાઠીઓએ કહ્યું કે, '[illegible] [illegible]' અને [illegible] લઈને [illegible] [illegible] [illegible] કર્યો.

[illegible] ચારણ માગ્યો [illegible] મારા ગામમાં [illegible] [illegible] [illegible] 'બાપ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]'

૮. આલેક કરપડો

ભાડલામાં લાખા ખાચરની ડેલીએ એક દિવસ સવારે ડાયરો જામ્યો હતો. કસૂંબાના રંગ દેવાતા હતા એ વખતે આપા લાખાના બે કાઠીઓ એક ખૂણામાં બેઠા બેઠા ધીરે સાદે વાતે વળગ્યા હતા.

‘જસા ગીડા!’ વીકા ગીડાએ કહ્યું ‘આ ઉકલુ હમણા ભારે ફાટયું છે હો!’

‘આવડી બધી ફાટચ રોની આવી છે ઈ ખબર્ય છે ને? આપા લાખાએ મોટે ચડાવ્યો છે, બા! આપો તો એને દેખે એટલે આંધળો ભીત!’

‘તે હવે ઉકલાના લાડ ઉતારી નાખીએ.’

બેય કુટિલ કાઠીઓએ ઉકા નામના લાખા ખાચરના માનીતા કાઠીનુ કાસળ કાઢવાનો મનસૂબો કર્યો, ડાયરા સામે જોઈને જસા ગીડાએ ઊંચે સાદે કહ્યુ:

‘એ આપાઓ! હમણે સાભળ્યું છે કે સરલાની પાડિયુંને મૂછ્યુ આવી છે.’

‘તે બા, સરલામાં વળી કોનીયુ પાડિયું?’

‘બીજા કોનીયુ? રાણા કરપડાની. જેને ઘરે આલેક કરપડા જેધારમલ દીકરો હોય એનાં જ ઢોર ફાટ ફાંટ આઉ લઈને ફરે ને

‘ઓહો! રાણાની ભેંસ્યુંને માથે તો કાંઈ લોહીના થર છે! ચીટીઓ લઈએ તો ધાર થાય.’

હોકાની ઘૂંટ લેતા લેતા આપો લાખો બોલ્યા · ‘તઈ તો આલેકના વારણા લેવા જાવુ પડશે.’

અસવાર ઘોડી ઉપર બેઠા, ને ઉકો ઘોડી ઉપર ચડ્યો. થોડોક પંથ કપાણો એટલે ગીડો ચારણ આગળ થયો.

'ભણેં આપા લાખા! આ તો હથિયાર વગરનો બાપડો ઉકો ભૂંડો લાગે છે! ચાકરને શોભાવીએ તો પૂરેપૂરા શોભાવીએ. કાળુડીના ચડનારને તો સોનાની મ્યાન ભલી હોય, સોનાને ફૂલે ઢાલ હોય, અને સોનાની મૂઠે તલવાર શોભે બાપ! આજ તારે તો બક્ષિસ કરવાની વેળા છે.'

લાખા ખાચરને હોંશ આવી. પોતાના હથિયાર છોડતાં છોડતાં એ બોલ્યા: 'ભણે ઉકા! આ લે. બાંધી લે આ ત્રણે વાનાં, ને લાવ્ય તારા ફાટલ હથિયાર મારી આગળ.'

ઉકો શરમાણો. વળી ગીડો બોલ્યો: 'ઉકા, ધણીની કસુ તૂટતી હોય, ઈ તો મોટો ભાગ્ય કે'વાયને મુરખા! બાંધી લે.'

ઉકાએ હથિયાર બાંધ્યા. 'ઓહો! શું ઉકાને અરથે છે ને!' એમ બોલતી બોલતી સવારી આગળ વધી.

વળી ગીડો બોલ્યો: 'આપા લાખા! તું તો લાખણું મહારાજ કે'વાઈ. અને હવે શું ઉકાને માથે આવો તૂટલ ફાટલ તરફાળ હોય? અરે ભૂંડા. તારે તો હવે કાંઈ ગલઢે ગઢપણે નગરનો ફાળિયો અરથે, બા?'

પોતાને માથે નગરનું ફાળિયું, સોનેરી તાર ભરેલા કાળા છેડાવાળું હતું, તે ઉતારીને લાખા ખાચરે ઉકાને માથે બધાવ્યું. પોતે ઉકાનો લીરો વીંટી લીધો. આજ પોતાના માનીતા ચાકરને આવી નવાજેશ કરીને લાખા ખાચરનું હૈયું ખૂબ હરખાણું, ઘાટ પણ પૂરેપૂરો ઘડાઈ ગયો!

સરલાની સીમમાંથી લાખા ખાચરના અસવારોએ ભેંસો વાળી. ગોવાતીઓની ડાંગો આંચકી લીધી ગોવાતીઓ ચીસો દેતા રાણા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'[illegible] લાગ્યા તો હવે [illegible] માગો માગો.'

ઉકો [illegible] [illegible] 'બાપા, [illegible] હોય, ઈ તો [illegible] [illegible]!'

ઉકાએ હથિયાર બાંધ્યા. 'આહા! [illegible]!' એમ બોલતી બોલતી સવારી આગળ વધી.

વળી ઊકો બોલ્યો: 'બાપા લાખા! તું તો લાખણ મહારાજ કે'વાઓ. અને હવે શું ઉકાને માથે આવા તૂટ્યા ફાટ્યા તરફાળ હોય? અરે ભૂંડા. તારે તો હવે કોઈ ગરાદ ગઢપણું નગરનો ફાળિયો અરચે, બા?'

પોતાને માથે નગરનું ફાળિયું, સોનેરી તાર ભરેલા કાળા છેડાવાળું હતું, તે ઉતારીને લાખા ખાચરે ઉકાને માથે બંધાવ્યું. પોતે ઉકાનો લીરો વીંટી લીધો. આજ પોતાના માનીતા ચાકરને આવી નવાજેશ કરીને લાખા ખાચરનું હૈયું ખૂબ હરખાણું; ઘાટ પણ પૂરેપૂરો ઘડાઈ ગયો!

સરલાની સીમમાંથી લાખા ખાચરના અસવારોએ ભેંસો વાળી. ગોવાળીઓની ડાંગો આંચકી લીધી ગોવાળીઓ ચીસો દેતા દેતા રાણા

ડાબો ગૂર કાઢી ગયા છે, અને નદીનાં મોતી સમાં નિર્મળ વહેણમાંથી અરીસા જેવી હેલ્ય ભરીને મલપતી ચાલ્યે ચાલી આવતી જુવાન બાઈઓનાં મો ઉપર પેલાં આભલાંના ઝગક ઝગક પ્રતિબિમ્બો પાડી એ પનિયારીઓની કાળી કાળી મોટી આંખોને આંજતી જઈને ફરી ફરી મૂંઝવણ ઉપજાવી જાય છે. પનિયારીઓ બેડાં ચાળી, કાળીને, ઘેર પાણીની જરૂર ન હોય તોયે ધમાકા દેતી નદી પાર કરી આવે છે, જાણી જોઈને બેડી બેડી બેડાં માંજવા બેસે છે એના ઠમૂકા, કોડીઆ ભાતનાં ટોરિયા ભાતનાં કે મોરલા અને પાણી ભરતી પૂતળી ભાતનાં આંબલીઆર ઓઢણાં, નદીને કાંઠે પથરાતાં, ડાબડીની ભાતનો જેવા ફરકે ફરક થાય છે. કાનની પાટલીઆ અને આકોટા દીવા જે તેજની ઝમાનો જાણે ... ... જડી ગયા એવી ... ... છે નદીને કાંઠે રાજ પ્રભાત ... ... છે

૨

ફાટીને ધુમાડે ગયેલા બારોંગી ઝાળ લઈને એ સંત ગિરનારની છાપરીએ રામદાસજીની જગ્યામાં જઈને બેસવા લાગ્યા ત્યાં એક દિવસ એક વૃદ્ધ કાઠિયાણી, ભેળા બે ત્રણ અસવારો લઈને બાવાજીનાં દર્શને આવ્યાં બાવાએ ધૂણીમાંથી ભભૂતની ચપટી ભરીને કાઠિયાણી સામે હાથ લંબાવ્યો 'લે માતા, રામજી તેરેકુ બોલખા ઝાકુ ધની દેતા હૈ'

સાઠ વરસની કાઠિયાણીનું કરચલિયાળું મોઢું ધરતી પર ઢળ્યું. બાવો તો એના બાપ જેવો હતો પણ કાઠિયાણીને બોકાસણું આવ્યું કે, 'અરે, આવાં તે વચન કાંઈ ફળે ' હવે સાઠ વરસની અવસ્થાએ કાંઈ દીકરો થાય?'

પણ બાવોજી જાણતો હતો કે એ કાઠિયાણીને માથે કયા કારણે ઓરતું પડ્યું હતું.

કે' ડેરા કે' ડોઢિયું, કે અવાસ કે'વાય,
(પણ) વીરો વાડમંડ સારખો, (જેની) સા'માં જગત સમાય.

[કોઈ કોઈ વીર પુરુષો એવા હોય કે જેને ડેરા તંબૂની ઉપમા આપી શકાય એથીયે મહાન નરવીરો હોય કે જેને ઘરની ડેલીઓ સાથે સરખા વાય એથી પણ ચડિયાતા હોય તેને આખા આવાસ જેવા મહાન હોવાનું માન અપાય પણ વીરાવાળો તે કેવો? આકાશ જેવડો. એની છાયાના તો આખું જગત સમાય]

જેતપુરના પોણા બમો ગામડાં બલૂચોના હાથમાંથી જીતી લેનાર, મીતીઆળાના વીજા ખસીઆને તોડવામાં સામત ખુમાણને સહાય કરનાર અને ચિતળના જંગમાં આતાભાઈ સામે આફળનાર એ બહાદુર કાઠી વીરાવાળાની વરદાન પામેલી કાઠિયાણીને સા' વરસે ઓધાન રહ્યું. નવ મહિને પૂનમના ચાંદા જેવો દીકરો અવતર્યો બાવાજીનો બક્ષેલો, એટલે એનું નામ 'ઓઘડ' પાડ્યું. બાર જોજનમાં વહેતી એ ઊંડી ને ગાંડી ભાદર નદીના ઊંચા ઊંચા કાંઠા ઉપર વીરાવાળાના વાસ હતા

'આતા ભાયા,' ડાયરામાં વાતો ચાલી. 'જૂનાગઢે તો જુગ કરી. હવે એક મ્યાનમાં બે તરવાર્યું કેમ સામશે ?'

'એનો નીવેડો આણી નાખશું બા !' ભાયા મેરે મૂછોને વ દેતા દેતા કહ્યું, 'કાં કાઠી નહિ ને કાં ખાટ નહિ.'

૩

ખાટ લોકો વીરાવાળાની વસતીને સંતાપવા મંડ્યા. એના ઊભા મોલ ભેળવી દે છે કાઠીઓના સાતી જૂતવા દેતા નથી વાત વાતમાં કાઠીઓની સાથે કજિયા ઊભા કરે છે પણ હવે તો ઓઘડ વાળાનેય મોઢે મૂછના દોરા ફૂટતા હતા. એની સુવાસ આખા મલકમાં ફોરવા માંડી એને ચારણોએ બિરદાઈ દીધી કે,

તોળે ઘર તાંબડિયું તણે, દૂધ દડેડા થાય,
(એમાં) ઘરપતિયુનાં ઢકાય, વાજા ઓઘડ વીરાઉત.

[વીરાવાળાના કુંવર ઓઘડવાળા ! તારે ઘેર એટલી બધી ભેંસો બાંધી છે કે એને દોહતી વખતે તાંબડીમાં દૂધની ધારોનો જે અવાજ થાય છે, તે અવાજ બીજા રાજાઓના વાજિંત્રોનો—શરણાઈ અને ઢોલના નાદને પણ સંભળાવા જ નહિ તેટલો પ્રચંડ બને છે]

ધીમે ધીમે વીરાવાળો પોતાના માણસો જમાવવા મંડ્યો ખાટની જમીન દબાવવાનો આદર કર્યો એક દિવસ વીરાવાળો ઘેર નહોતો જુવાન કાઠીઓને લઈને ક્યાંઈક ચડી ગયેલો વાંસેથી એની લીલીછમ વાડીમાં ખાટોએ બે બળદ ચરવા મૂક્યા. બળદને પકડીને વીરાવાળાનો કાઠી દરબારી વાસમાં ફેરી આવ્યો. ઓઘડવાળાની વહુ જે ઓરડે રહેતા હતા તેના ફળીમાં જ બળદ બાંધી દીધા પાંત્રીસ ઉમ્મરના કાઠીઓ આઈની ચોકી કરતા કરતા ફળીની બહાર આવીને બેઠા હતા કોઈનું ધ્યાન નહોતું

ત્યાં ભાયા મેરની નાની વહુનો ભાઈ ભેટમાં તરવાર, એક હાથમાં ભાલું અને બીજા હાથમાં દસ્તો લઈને આવ્યો. પરમારે

૮

ઘેરી ક્યાં! પવનવેગી ઘેરી દુશ્મનોની પાછળ ગઈ. આખરે દુશ્મનોએ એના કપાળમાં એક ઝાટકો મૂક્યો. ગાંડીતૂર બનીને એ પાછી આવી. સાત પગ પછાડા કરીને એના ધણીના શબ ઉપર ઊભી રહી. ઘોડીના લોહીની ધાર આપાના શબ ઉપર વહતી રહી હતી. રાજવંશને અંતે જ મરતી વખતે પોતાનું લોહી પડે એવી માન્યતા છે.

નાનો જેવો આંબો જોડો જેવો આ પણ જીતો હતો

ત્યાં તો સનાળી, પીપળી, સખપર અને વીંછીવડનાં લોકોની મેદની ઊમટી. પણ ઘોડી કોઈને પાસે આવવા દેતી નથી. દોડી દોડીને લોકોને બચકાં ભરે અને પાછી આવીને શબને ઢાંકી ઊભી રહે છે. ઘોડીની આંખમાંથી અંગારા વરસે છે.

આખરે આમદ ગોરી આવ્યો. એણે સાદ કર્યો : 'બાપો ઘેરી! બેટા ઘેરી!'

હનુમાનજી જેવી ઘોડી ખરી ગઈ ગરીબડી બની ગઈ. આમદ ગોરીની પાસે આવીને ઊભી રહી. ઘોડીને સનાળી લઈ જઈ પટે નાખી.

ગોદડ ધાધલના દેહને અગ્નિસંસ્કાર ક્યાં કરવો? એની રાખ તો બધાને વહાલી હતી. પણ સખપરની સીમમાં જ એનો દેહ પડ્યો, અને વળી સખપર એના સગા ભાણેજ રાવતવાળાનું ગામ, એટલે લોકોએ સખપરમાં જ આપાને દેન દીધું.

બીજે દિવસે ઘેરી જ્યાં પટે પડી હતી ત્યાંથી એણે તોડાવ્યું. પાટીએ ચડી ગઈ. એને કોઈ ન ઝાલી શક્યું. બરાબર જ્યાં ગોદડ ધાધલનો દેહ પડ્યો હતો ત્યાં આવીને ઘોડીએ પોતાનો દેહ પટક્યો. પટકતાં જ એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

પગે લગાડવા લાવી. આખા ભાગના મોટા મોટા અમીર પણ આવીને એને 'આઈ!' કહીને પૂછગાછ કરવા લાગ્યા કોઈ એને હસીને તો બોલાવે જ નહિ ને! સહુનાં મોઢાં 'આઈ' બોલતાં જ ભારેખમ બની જાય, એને લાડ કોણ લડાવે? એને કોણ વહેલાં વહેલાં રાત્રિએ ઓરડે મોકલે? એને માથે મીંડલા લઈ, સેંથે હીંગળો પૂરી, પાટીએ સુગંધી સોંઘો ચોપડી, કપાળે ટીલડી ચોડી, ગાલે સોંધાની નાનકડી ટપકી કરી અને નેણને સોંથે ભરી કમાન જેવાં કરી દઈને બથમાં લેનાર નણંદ, સાસુ કે તેવતેવડી સહિયર ત્યાં કોણ હોય: હોય તો ખરા, પણ 'આઈ'ને એવું થાય? આઠે પહોર અને સાઠે ઘડી એ બાપડાં તો આઈ, આઈ ને બસ આઈ!

કમરીબાઈ પોતાની જોબનઅવસ્થા ભૂલવા મંડ્યાં કસુંબલ, ભાતીગળ અને સુગંધી લૂગડાં ઉતારીને એણે ગૂઢાં વસ્ત્રો ધારણ કરી લીધાં. કપાળની તાંત, કાનની પાંદડી અને ડોકના હાર મને કાંઈ હવે અરધે? હું તો આઈ કહેવાઉં! એમ બોલીને એણે બધાય શણગાર અળગા કર્યા. ફક્ત સૌભાગ્યના જ એંધાણ રાખ્યાં

કાઠિયાણીને હજુય એક વાત હૈયામાં ખટકતી હતી બોખાં બોખાં સ્ત્રીપુરુષો જ્યારે 'આઈ!' કહીને એની સાથે વાત કરતાં, ત્યારે કાળા મલીર વડે પોતાનું મોઢું ઢાંકીને આઈ જવાબ દેતા દાડમકળી જેવા બત્રીસ દાંતની એને ભોંઠપ આવતી. સમજણા થયાં ત્યારથી જ દાંતને એણે પ્રેમથી સાચવેલા હતા, એમ.ય પરણવું હતું એટલે તો દાંતને પોથી અને મજીઠને રંગે રંગ્યા હતા. મહેનત લઈને મોઢું રૂડું બનાવ્યું હતું.

'બીજા શણગાર તો ઉતાર્યા, પણ આ રોયા દાંતનું શું કરું? લાજી મરું છું' એ એમની રાતદિવસની ચિંતા હતી.

એક દિવસ સવારે આપો ભાણુ અને બીજા ત્રણ ચાર મહેમાન ટાઢી છાશ પીવા બેઠા. તાંસળીમાં પળી પળી ઘી નાખીને પા

[illegible]

[illegible] ગોટલા [illegible] [illegible] [illegible], પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ગોટલા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ગોટલા!

[illegible] [illegible] [illegible] ગોટલા તમને [illegible] [illegible]?'

'[illegible]! આપા ભાઈ!' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. 'આવા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખાવું [illegible]! [illegible] [illegible] ગોટલો છે કે ખાવાનું મન નથી થતું [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].'

'આપા ભાઈનાં બાળક [illegible] [illegible] છે.' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દૂધ પીતાં પીતાં ઉમેર્યું.

'હા આ! ભાઈ તો ખરા!' આપા બાબુ મરકતા મરકતા બોલ્યા. 'પણ આવા કડક ગોટલાની મોસમ [illegible] [illegible] [illegible] હવે ક્યાં રહેવા [illegible]? બાળકોને કાંઈ ખબર છે કે [illegible] આવા કડકડિયા ગોટલા ખાતાં પેટમાં કેવી બળતરા થતી હશે? ગોટલાની [illegible] [illegible] હવે [illegible] [illegible] રહી ગઈ! પણ [illegible] આમ

એમ રોટલા ખાધે કાંઈ ઓછા થાય છે! હશે, એની બાપની બકરી બીજું શું ખાય?'

મર્મનાં વેણ કહેતાં તો કાઠીને એની જનેતાએ ગળથૂથીમાં જ પાઈ દીધું છે. આપો ભાણ સમજ્યા કે ભગવાનની આઈને આજ બરછી જેવાં મર્મ-બાણ મારીને વીંધ્યાં છે, એટલે હવે તો પૂરી કાળજીથી ભાણ ચાલશે

રાત પડી. ડેલીએ ડાયરો વીંખાણો. દરબાર ઊઠીને સૂવાને ઓરડે ગયા. આઈ બેઠાં હતાં. પણ ગઈ કાલના ભર્યા ગાલમાં આજ એને ખાડા દેખાયા. આપાએ પૂછ્યું.

'કાં, કેમ વહેલું વહેલું એક દિવસમાં ગડપણ વરતાય છે?'

આઈએ મોં મલકાવ્યું. હોઠ પહોળા થયા, ત્યાં તો આપા બોલી ઊઠ્યા 'અરરર! કાઠિયાણી! આ શું? મોઢામાંથી બત્રીસે દાડમકળિયું ક્યાં ગઈ?'

'પાડી નાખી!' આઈએ હસીને જવાબ દીધો રાતા રાતા હોઠની વચ્ચે કાળું ઘોર અંધારું દેખાણું

'પાડી નાખી! કાળો કોપ કર્યો! પણ શા સારુ?'

'બોખાંની પીડા સમજવા સારુ!'

આપા ભાણની આંખો ભીની થઈ ગઈ. એણે કપાળ કૂટ્યું. સવારે બોલેલા વેણ બદલ બહુ પસ્તાયા. પણ કાઠિયાણીએ મોઢા ઉપરથી હસવું ઉતાર્યું જ નહિ, જાણે મનમાં કાંઈ નથી.

કમરીબાઈ જીવ્યાં ત્યાં સુધી આપા ભાણનું ખોરડું દીપાવ્યું. મર્યાં પછી જોગમાયા કહેવાયાં.

૧૨. ગઢેમાની

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible].

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible].

'આપા [illegible] [illegible] ?'

અત્યારે [illegible], 'એ [illegible] આ તો આપા [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible].'

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] નહિ, અને [illegible] [illegible] ગેટ્ટો પીધા.

૧૯[illegible] [illegible] જ્યારે [illegible] આવ્યા ત્યારે [illegible] કરી [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] આપણા [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ચિડાયા. 'આપણો એક ગામડીનો ધણી
મારી આબરૂ ઉપર દાગ નાખી ગયો!' એટલું બોલીને એણે વેર

'ફિકર નહિ, બાપ! આપણાં નવ કાં ઉતેળિયાના ગામમાં મુકામ કરી દ્યો. એ રજપૂત હશે તો નક્કી આપણાં રખવાળાં કરશે'

કાળો કણબાટ બોલી ગયો. નવ કાં ઉતેળિયાના ગઢમાં જઈ ઊભાં રહ્યાં. દરબારને બધી હકીકતની જાણ થઈ એણે કહેવરાવ્યું કે 'આઈઓ! હવે જરાય ફડકો રાખશો મા. ભારોજીનો ભાર નથી કે મારે શરણે આવેલાંને આંગળી લગાડે!'

ભારોજી ભાલું હિલોળતા આવી પહોંચ્યા. ઉતેળિયાના ધણીએ ગઢને દરવાજે આવીને કહ્યું: 'ભા. રજપૂતનો ધર્મ તને શીખવવાનો હોય? આ ગઢમાં પગ મૂકીશ તો સામસામાં લોહી છૂટશે. બાકી હા, ઉતેળિયાના શીમાડા વળોટે એટલે તારે ગમે તે કરજે.'

રજપૂતે રજપૂતની આંખ ઓળખી લીધી. ભારોજી પાછો ફરી ગયો.

ઉતેળિયાના ઠાકોરે ભડલી સમાચાર પહોંચાડ્યા. ભોજ ખાચર મોટી ફોજ લઈને આવ્યા કાઠિયાણીઓ તો ભડલી ભેળી થઈ ગઈ, પણ ભોજ ખાચરના મનનો દુખ કેમ જાય! બોરુ ગામને માથે ભોજ ખાચરના ભેરવ જેવા પ્રચંડ કાઠીઓ ત્રાટક્યા અને એ ધીંગાણામાં ભારોજી કામ આવ્યા. ભોજ ખાચર ભારોજીનું માથું વાઢીને પોતાની સાથે લેતા ગયા.

સ્વામીનો ઘાત થયો સાંભળીને ભારોજીની રજપૂતાણીને સત ચડ્યું. કાયા થર થર કંપી ઊઠી. પણ ચિતામાં ચડાય શી રીતે? ધણીનું માથું તો ખોળામાં જોઈએ ને! રાણીએ સાદ નાખ્યો કે, 'લાવો, કોઈ મારા ધણીનું માથુ લાવો. મારે ને એને છેટું પડે છે'

ચારણ બોલ્યો: 'માથું તો ભોજ ખાચર ભેળું ગયું. અમે બધાય જઈને ત્યાં મરીએ તોય એ માથુ નહિ કાઢે. એ ભોજ છે. કાળમીંઢ છે.'

'એ બાપ! મારા નામથી વિનવણી કરજો'

માલને વાળીને ફત્તેસગ પોતાના માણસો સાથે વળી નીકળ્યા. હનુભાઈ એકલા જ કસૂંબા લેવા રોકાયા હજુ જાણે કાળ એને ગોતતો હોય એવું કુંવરને લાગે છે. એને માથે માથું ડોલે છે.

જેઠા ગોવાળિયાએ પોતાના હાથની અંજલિ ભરી છે. હનુભાઈએ પણ પોતાના હાથમાં કસૂંબો લીધો છે. બેય જણા સામસામા 'અરે વધુ પડતું ! મરી જાઉં બા !' એમ બોલી રહ્યા છે. એમાં હનુભાઈએ વેણુ કાઢી લીધું કે, 'હે ખૂટલ કાઠી !'

'હશે બા ! ગઈ ગુજરી.' જેઠો બોલ્યો વળી થોડી વારે હનુભાઈએ વેણુ કાઢ્યું કે 'કાઠીનો તે વિશ્વાસ હોય બા ? કસૂંબો હવે કઈ હોશે પીવો ? ખૂટલ કાઠી ?'

'પત્યુ ભા ! હવે એ વાત ન સભારો !'

પણ જ્યાં ત્રીજી વાર કુંવરના મોંમાથી 'કાઠી ખૂટલ' એવો ઉચ્ચાર નીકળ્યો, ત્યારે મેરામ ગોવાળિયાએ જેઠાના હાથને થપાટ મારી અંજલિ ઉડાડી નાખી અને કહ્યું 'બાપુ, સાંભળતા નથી? કઈ વારનો જે 'ખૂટલ ! ખૂટલ !' કહે જ જાય છે એને વળી કસૂંબા કેવા ? ફિટો, બાળો એનુ મોઢું !'

હનુભાઈ બોલ્યા · 'મેરામભાઈ ! તુ સાચું કહે છે. મને મારો કાળ આ બધું બોલાવે છે આજ તો મારેય રમત રમી નાખવી છે. ઊઠ ! ઊઠ ! સાત વાર કહું છું કે કાઠી ખૂટલ ! હવે ઉઠજ કે નહિ ?'

બેય જુવાનો ઘોડે ચડ્યા. બેય જણાએ ઘોડા કૂંડાળે નાખ્યાં આગળ મેરામ ને વાંસે કુંવર, બીજા બધાય બેઠા બેઠા જુએ છે. કુંવર હમણાં મેરામને ઝપટમા લેગ કે લીધો, લેગ કે લીધો, એવી વેળા આવી પહોંચી છે. ભાલા ખગ બપોરના સૂરજને સામો જવાબ દઈ રહ્યાં છે આસપાસની ધારો સામા હોંકારા કરી રહી છે. ઘોડાની

કારમી હણહણાટી અને શત્રુઓના કોપકારી પડકારાએ બે ઘડી પહેલાંના દોસ્તીના સ્થળને રણક્ષેત્ર બનાવી મેલ્યું છે.

મેરામને માથે ભાલો ઝીકાવાની જરાક વાર હતી, ત્યારે ચેતીને જેઠો બોલ્યો : 'એ કુંવર! છોકરાની સાથે? લાજતો નથી?'

'આ લે ત્યારે ભાયડાની સાથે.' એમ કહીને કુંવરે ઘોડે ચડેલા જેઠાનો પીછો લીધો. આગળ જેઠો, વચમા કુંવર, પાછળ મેરામ : દુશ્મનાવટ જાગી ગઈ, મિત્રતા ભુલાઈ ગઈ બીજા કાઠીઓ પણ ત્રાટક્યા હનુભાઈનો ભાલો જ્યાં જ્યા પડ્યો ત્યાં ત્યાં એણે ધરતીની સાથે જડતર કરી દીધુ. પણ એક અભિમન્યુને સાત જણાએ ગુડ્યો, તેમ આખરે કાઠીઓએ એક હનુને ઢાળી દીધો મરતાં મરતાં કુંવરે આંખોની પાંપણોને પલકારે દોસ્તોને છેલ્લા રામ રામ કીધા. કાઠીઓએ કુંવરના મોમાં અંજલિ ભરીને પાણી રેડ્યું. હનુભાઈના મરસિયા જોડાણા :—

કાલીરે સર કુંભ કતા દિ',
ખત્રવટ ન છોડતો ખનુ,
રાજે વરસ ત્રીસ લગ રાખ્યો,
હોળીરો નાળેર હનુ.

(કાચીકાચી નારીને માથે પાણીનો ઘડો કેટલા દિવસ સાજો રહે? એમ હનુભાઈના ધડ ઉપર માથું પણ કેટલો વખત ટકી શકે? ત્રીસ વરસ સુધી હનુભાઈને ભગવાને જીવતો રાખ્યો તે તો હોળીનુ નાળિયેર બનવાને માટે જ)

ચાંવપતીઆં હૂતો મન ચાજો,
સૂરા વરસ ન જીવે સાઠ;
લોઢે લીટ મરે લાખાણી,
ગોયલ તણી પટોળે ગાંઠ.

(શૂરવીરો કાંઈ સાઠ સાઠ વરસ સુધી જીવે? એને તો જુવાનીમાં જ મોત શોભે. લાખાણીનો દીકરો હનુભાઈ તો હમેશા લોઢામાં લીટી જેવો નિશ્ચય કરીને જ મરે એ લીટો જેમ ન ભુસાય, તેમ હનુભાઈની પ્રતિજ્ઞા

ઘેલાં તે લોકો ઘેલડીઆં શાં બોલો જો ને
વેરી વળાવી હમણાં આવશું હો રાજ!

સીમાડે જાતાં ઊતર્યા આડા સાપ જો ને
ફોજુંમાં આયરડા એમ બોલીઆ હો રાજ!

અપશુકનનો ન મળે રાજા પાર જો ને
વાર્યાં કરો તો વળો પાછલા હો રાજ!

હું હનુ ભેં રણજાયો રજપૂત જો ને
હનુ ચડયો તે પાછો નો ફરે હો રાજ!

વારનાં ઘોડાં મારગે ચાલ્યાં જાય જો ને
આડબીડ હાલે હનુભાની રોઝડી હો રાજ!

આકડિયામાં ચારણને થાય જાણ જો ને
વીકોભે ચારણ આડા આવીઆ હો રાજ!

કુંવર તમે ચારણનો કરજો તોલ જો ને
કસૂંબા પીને તે રાજા સંચરો હો રાજ!

નથી ગઢવા કસૂંબાનાં ટાણાં જો ને
જાવા દિયો વીકાભ તમે આ સમે હો રાજ!

પરાણે કાંઈ ઉતાર્યા પલાણ જો ને
રેડિયા કસૂંબા તેણે કાઢીઆ હો રાજ!

આવ્યાં આવ્યાં વીકાભની માડી જો ને
આવી પૂછે છે એક વાતડી હો રાજ!

જોને

: કરો તમે રાજ
. વીકોભે ધણુ લૈ આવશે હો રાજ !

ર ઘડીક ધીરા થાવ જો ને
ગુ રે વાળી વિકોભે આવશે હો રાજ !

મા તમને લળી લાગું પાય જો ને
ઘડીએ ખોટી કરો મા આ સમે હો રાજ !

મારાં સિહણુ કેરા દૂધ જો ને
લાજે ગોહિલ ગંગાજળ ઉજળો હો રાજ !

હનુભે રણુજાયો રજપૂત જો ને
જુધ્ધે ચડયો તે પાછો નો ફરે હો રાજ !

યાંથી હનુભાઇએ રોઝી ઘોડી છોડી જો ને
જેઠા ગોવાળિયો પડકારીઓ હો રાજ !

જેઠીઓ કાંઈ લળીને લાગે પાય જો ને
માફ કરો હનુભે આ સમે હો રાજ !

ત્રણ ગાઉને તરભેટે ધણુ લાવ્યો જો ને
હવે વાતુંએ નહિ ઊગરો હો રાજ !

તરવાર્યુ ના બંધાણું તોરણુ જો ને
ભાલાં ભળકે હનુભાના હાથમાં હો રાજ !

લડ લડ કાઠીડા રજપૂત જો ને
લડ હનુભા કુંવર વાંકડા હો રાજ !

'ભાભા, હરીને જો મોગલ દીધું હોત તોય ગી જાત' એટલુ કહીને બહેન તો મૂંગી મૂંગી ચાલી નીકળી. પણ એની આંખમા શ્રાવણ ને ભાદરવો વરસવા માંડ્યો બોર બોર જેવાં પાણીડાં પાડતી ચાલી જાય છે ઝાંપા બહાર દેદવાડો છે માથે લીંબડાની ઘટા ઝળૂમી રહી છે અને છીંક આવે એવાં ચોખ્ખા ફૂલ ઓરડાની લીંપેલી ઓસરીએ જબ્બર ડિલવાળો જોગડો દેઢ બેઠો બેઠો હોકો પીએ છે. જોગડો બાઈ ને નાની હતી ત્યારથી ઓળખતો હતો. બહેનને જોતાં જ હરખમા આવી જઈને રસ્તા ઉપર આડો ફર્યો, પૂછ્યુ :

'કાં બાપ, આમ રોતી કાં જા ?'

'જોગડા ભાઈ, મારે માથે દુઃખના ડુંગરા થયા છે પણ દુખ મને રોવરાવતું નથી. મારો માનો જણ્યો ભાઈ મને દેખીને મોઢું સતાડે, ઈ વાતનુ મને રોવુ આવે છે.'

'અરે ગાંડી, એમાં શું રોવા બેઠી ? હું ય તારો ભાઈ છું ના ! ઊઠ હાલ્ય મારી સાથે'

જોગડો એ બાઈને ધરમની બહેન કહી અંદર લઈ ગયો. એક કળશી જુવાર લઈને ગાડું ભર્યું. રોકડી ખરચી આપી પોતાના છોકરાને કહ્યુ : 'બેટા, ફુઈ ને લઈ ને ખાભે મૂકી આવ્ય અને આ દાણા ફુઈ ને ઘેર ઉતારી મેલજે'

ગાડું જોડીને છોકરો ફુઈની સાથે ચાલ્યો વિધવા આયરાણી પોતાના મનમાં આ સસારનાં સાચજૂઠ ઉપર વિચાર કરતી ચાલી ગઈ તે દિવસથી જાણે એને પોતાનો ખોવાઈ ગયેલો માણસો મળ્યો. અંતરમાંથી સસારના ઝેર ઊતરી ગયાં.

બહેન ગયા પછી જોગડાની બાયડી આવીને બોલી : 'ભગત, મને લાગે છે કે તમારે ને મારે છેડું પડી જાશે.'

'કેમ ?'

'જુઓ ભગત, છોકરો જો ખરેખર તમારા જ લોહીનો હશે તો તો ગાડું ને બળદ એની પુંઠ્ય ને આપીને આવશે અને જો મારી જાતમા કંઈ ફેરફાર હશે તો ગાડું બળદ પાછા લાવશે'

'અરે મૂરખી! એવા તો વદાડ હોય? એ છોકરું બાપડો એવી વાતમાં શુ સમજે? એ તો મોટેરાએ કહ્યુ હોય એટલુ જ કરે ને! એને આપણે કોઈ દી ક્યા એવુ શીખવ્યુ છે કે કહ્યું છે?'

'ભગત, જો શીખવવુ કે કહેવુ પડે, તો પછી નવ મહિના ભાર વેંઢાર્યો તેનું માતમ શુ?'

બીજે દિવસે છોકરો હાથમાં એકલી રાશ ઉલાળતો ઉલાળતો ઘેર આવ્યો. સાંભળીને પૂછ્યું. 'બેટા, ગાડું બળદ ક્યા?'

'કુઈને દીધાં.'

'કાં?'

'બાપા, તમે એના ભાઈ થઈને એને કાપડું દીધું, અને હું કાંઈ કુઈને પુંઠ્યઆરું ન આપી આવું?'

મા બોલી: 'રંગ છે બેટા, હવે તુ ભગતનો દીકરો સાચો'

૨

જે ભુજાએ જોગડે દાન દીધાં, તે જ ભુજામા એક વાર એણે તરવારને રમાડી. તે દિવસ મિતિયાળામાં એભલવાળાની ગાદી હતી. દુશ્મનોની ફોજે એક દિવસ મિતિયાળુ ઘેર્યું. અને જોગડો રણુ ખેલવા ચડ્યો. મરવાની આગલી રાતે એની બાયડીએ કેવા કાલાવાલા કર્યા?

સારસ સાચ્ચ રાત, વલખે વાલમ જ્યું,
રહોને આજુ રાત, (અમારી) જોડ વછોડો મા જોગડા!

[હે જોગડા! સારસી (ચક્રવાકી) પખીણી જેમ આખી રાત પોતાના નરને નદીને સામે કાંઠેથી સાદ કરતી કરતી ઝૂરી ઝૂરીને રાત કાઢે, તેમ મારી ગતિ ના કરો? આજની રાત તો રહો! આપણી જોડી કાં તોડો!]

પણ જોગડાને તો શત્રુની સામે મરવું હતું એ કેમ રોકાય? ધીંગાણું કરીને સત્રુઓ પાડ્યા એણે પોતાનું ડોકું પોતાની જનમ-ભોમને ઝાંપે ઝીંક્યું.

ખાંભામાં જોગડાની જાતની ફોઈની આયર બાઈ જોગડાના ઘર ઉપર નિસરણી માંડીને ગાર કરતી હતી ત્યાં કોઈએ ખબર આપ્યા કે 'તારો ધરમનો માનેલ વીર જોગડો ધીંગાણામાં કામ આવ્યો.'

સાંભળીને બાઈએ નિસરણીની ટોચેથી પોતાના શરીરનો ઘા કર્યો. ધબ દેતી નીચે પડી માથું ઢાંકીને મરશિયા માંડ્યા. માનવીની ને પશુની છાતી ભેદાય તેવા મરશિયા એના મીઠા મીઠા ગળામાંથી ગળી ગળીને નીકળવા લાગ્યા.

વણકર અને વણાર, નાતે પણ નેડો નહિ,
(પણ) ગણુને રોઉં ગજમાર, તારી જાત ન પૂછું જોગડા!

(હે ભાઈ જોગડા! તું લૂગડાં વણવાનું કામ કરનારો ઢેઢ હતો, અને હું તો વણાર શાખની આયરાણી છું. નાતજાતને હિસાબે તો આપણી વચ્ચે કાંઈયે સબંધ નથી. પણ હું તારી હલકી જાત સામે શું જોઉં? હું તો તારી ખાનદાનીને રડું છું, હે હાથીઓના હણનારા જોદ્ધા!)

આયરાણી ગાતી ગાતી રાતે પાણીએ રોવા લાગી. એના વિલાપના સૂર સાંભળી સાંભળીને માણસો ખાતાં ખાતાં બેઠાં થઈ ગયા. જોગડો બધાયને પોતાના ભાઈ જેવો લાગ્યો. આયરાણીએ જોગડાના ધીંગાણાની કલ્પના કરી:

×રાંપીનો રાખણહાર, કબજામાં લે વેરણ કિયાં
વીજળ તણો વિચાર, તેં કિં જાણ્યો જોગડા!

× આ વાત વિષે બે મત છે. કોઈ કહે છે કે જે ઢેઢ ચાપરાજવાળાની સાથે રહી જેતલપુર બાદશાહની ફોજ સામે મર્યો તેનું નામ જોગડો (જુઓ રસધાર ભા. ૧ 'ચાપરાજ વાળા') બીજો મત એમ છે કે ચાપરાજ વાળાનો સાથી ઢેઢ નહોતો, ઝાપડો હતો. જોગડો ઢેઢ તો મિતિયાળે સાત એભલ માહેલા એક એભલની સાથે ચડ્યો અને શત્રુની ફોજ સામે મરાયો.

ભાઈ!

(હે વીરા જોગડા ! તુ તો રાંપી લઈને મરેલા ઢોરનાં ચામડાં ચીરવામાં કુશળ હેવાય. એને બદલે તે તલવાર લઈને શત્રુઓને ચીરી નાખ્યા. તને તલવાર વાપરવાની યુક્તિ આપોઆપ ક્યાંથી સૂઝી ગઈ.)

વિલાપ વધે છે. નવી નવી કલ્પનાઓ ઊગે છે. હૈયામાં જાણે હરિ જાગે છે.

આગે છેલ્લી ઊઠતો, પે'લી ઊઠયો પાંત,
ભૂપાંમાં પડી ભ્રાંત, જમણ અભડાવ્યુ જોગડા!

(હે જોગડા ભાઇ ! તુ તો ઢેઢ જમણમાં તારે તો હમેશા સહુથી છેલ્લે બેસવાનો વારો આવે. પરંતુ આ યુદ્ધરૂપી જમણમાં તો તુ પહેલી પંગતમાં બેસી ગયો. સહુથી પહેલવહેલો કાટકીને મર્યો. તે તો જ ભૂપતિઓનુ ભોજન અભડાવી માર્યું, એટલે કે તે તેઓની કીર્તિને ખી પાડી.)

આગળ કટક આરતો, કોણ ખાગ કરે,
ઓબલ કાંઉ ઓરે, (હવે) જગી ભાગ્યો જોગડા.

(હે ઓબલવાળા દરબાર ! તારા સૈન્યરૂપી સીચોડામાં તુ અત્યાર સુધી તો શત્રુઓરૂપી શેરડીના સાંઠાને ઓરતો હતો, પણ હવે તુ શી રીતે એ સીચોડામાં શેરડી ઓરીશ ? કેમકે એ સીચોડાની જગીરૂપી જે જોગડો, તે તો ભાગી ગયેલ છે સીચોડો ફરશે જ શી રીતે ?)

શંકરને જડિયું નહિ, માથુ ખળાં માંય
તલ તલ અપસર તાય, જે જંગ માચ્યે જોગડા

(શંકરની તો ઘણીયે ઈચ્છા હતી કે તારા જેવા વીરનુ માથુ લઈને પોતાની ાળામાં પરોવી લેવુ. પણ એને એ માથુ યુદ્ધક્ષેત્રમાં હાથ જ ન આવ્યુ ક એને વરવા તો એટલી બધી અપ્સરાઓ ઊતરી હતી કે એ બિચારીઓને ા શરીરનો તલ તલ જેટલો ટુકડો વહેંચી લેવો પડ્યો.)

સુધા માલ મળ્યે, સુધા સાટવીએ નહિ,
ખૂધાં કોણ ખમે, જાત વન્યાનાં જોગડાં!

કાળા અગનગર ગોફણી ઉગાળી હતી. એને [illegible] જ [illegible] માટે એમાં એમ લાગ્યું વાઘરીને નામ પાડી

'આવ પીટ્યા, ક્યાં જઈશ [illegible] ગાળડીના કપાળની ગોળીમાં નોખાન કર ભડાકો ! ને [illegible] કરી નાખ એની ખોપરીના. હું ઠેઠ, ચાર જુગ તારું નામ રંગ'

પણ વાઘરીના હાથ ધ્રુજવા મંડ્યા, બંદૂક ફોડવાની એની છાતી ન ચાલી. માથે વીજળી પડી હોય એવો એ ત્યાં ને ત્યાં સજ્જડ થઈ ગયો તે વખતે એક સુતાર હાથમાં વાંસલો લઈને ઊભો હતો. કાનીઆએ તરવાર દેવા ઉપર ઝીંકી નાખી ત્યાં સુતારનું સત જાગી ગયુ એના મનમાં અજવાળું થઈ ગયું કે 'હાય હાય ! હુંય ગુલામડાનો સરખો પ્રાણી ! અને આવો લાગ જાય !'

એણે દોટ દીધી વાઘરીના હાથમાંથી ઝૂંટવીને એણે બંદૂક ખભે ચડાવી. લખા પાડેરના કપાળ સામી નોંધી, દાગી, અને હડુડુડુ દેતી ગોળી છૂટતાં વાર જ લાખાની ખોપરીમાં 'ફડાક !' અવાજ થયો. હરદ્વારના મેળામા કોઈ જોરદાર હાથની થપાટ વાગતાં દૂબળા સાધુડાના હાથમાંથી સવા શેર ખીચડી મોતું રામપાતર ઊડી પડે, તેમ લાખાની ખોપરી ઊડી પડી જીવતરમાં પહેલી જ વાર હાથમા બંદૂક ઝાલનારા એ સુતારે રંગ રાખી દીધો.

અને પછી તો 'ઘો ! ઘો !' એમ દેકારો બોલ્યો પાડેર પડ્યો અને અંધારામા મિયાણા આકુળવ્યાકુળ થયા મનમા લાગ્યું કે ઝાપામાં કોણ જાણે કેટલા જોદ્ધા બેઠા હશે. ગોકીરો પણ કાળા ગઝબનો થઈ પડ્યો. પથરા છૂટ્યા. મિંયાણાઓની જામનગરીઓ બંદૂકોના કાનમાં ચંપાવા લાગી. ભડાકા થયા પણ ગોળીઓ ઠણણણણ દેતી ગાડા સાથે ભટકાઈને ભોંયે પડવા મંડી તોય એ તો મિયાણાની બંદૂકો ! કૈકને ઘાયલ કરીને લખા પાડેરની લાશ લેતા કે મિયાણા રવાના થયા.

ઝાંપા ઉપર તો રંગ રાખી દીધો. પણ કાનીઓ ટોલી ગોતે છે આપો શાદુળ ક્યાં!' ઝાંપે ડંકતા ડકતા જે ઘાયલો પડ્યા તે કહે, 'કાનીઆ, આપા શાદુળને ગોત, એને બચાવજે.'

કાનીઓ ઢોલી ધણીને ગોતવા લાગ્યો.

હાથમા ઉઘાડી તરવાર લઈને આપો શાદુળ ગઢની રાગે રાગે :રથી તપાસતા તપાસતા ચાલ્યા જાય છે. બીજું કાંઈ આદમી ી પામે નથી એને ફડકો હતો કે ક્યાંઈક શત્રુઓ ગઢ ઉપરથી ને ગામમા પેસી જાશે

મિંયાણા પણ બહારને રસ્તે બરાબર ગઢની રાગે રાગે ચાલ્યા ા હતા, એવામાં તેઓએ ગઢની દીવાલમા એક નાનકડું ગગ્નાળું ઃ. લાગ જોઈને મિંયાણા અંદર પેસવા લાગ્યા, અને પડખે ડકાંનો એક મોટો નળો પડ્યો હતો : એ ઉપાડીને મિયાણાએ ાપા શાદુળને માથે ઝીક્યો પહેલવાન મિયાણાના પ્રચંડ ઘાએ ાપો શાદુળ બેહોશ બનીને ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યા

પણ ત્યાં તો 'ધડ! ધડ! ધડ!' એમ કોણ જાણે એક ામટી કેટલી તરવારના ઝાટકા મિંયાણાઓને માથે તૂટી પડ્યા તનાથના ભેરવ જેવા કદાવર અને ખૂની મિંયાણા, મોટા પહાડને ાવેથી પથરા પડે તેમ ધરતી ઉપર પડવા લાગ્યા આ કોની ારવારો ઝીંક બોલાવે છે તે જોવા ઊંચી નજર કરવાનીયે વેળા ાહોતી. 'આ લે! આ લે! લેતો જા!' એમ ચસકા થાતા જાય ે ને તરવારના ઝાટકા પડતા જાય છે. શત્રુઓનો સોથ વળી ગયો. ામસામી તરવારોની તાળી બોલી ગઈ. પણ કોણ કોને મારે છે તેની અંધારે ગમ ન પડી. મિયાણા ભાગ્યા, અને ભાગ્યા તેટલા પણ દ્વારકાના જાત્રાળુની જેમ, સુદામડાની જાત્રાના એંધાણ તરીકે તરવારના ઝાટકાની દ્વારકા–છાપ લેતા ગયા.

... ...ની સુઝ કોની હતી? એ અંધારામાં કોણ–કેટલા

જણા વારે આવી પહોંચ્યા હતા? બીજું કોઈ નહિ, એકલો કાનીઓ જ હતો. કાનીઓ બાપુને ગોતતો હતો. બરાબર ટાણે એ આવી પહોંચ્યો. બાપુનો બેહોશ દેહ પટકાઈને પડ્યો હતો. તેની જ કમરમાંથી કાનીએ તરવાર ખેંચી લીધી, અને અંધારામાં એની એકલી ભુજાએ, પંદર પંદર ઝાટકા સામટા પડતા હોય એટલી ઝડપથી તલવાર આંટી એણે એકલાએ દેકારો બોલાવ્યો. સુદામડાને સહુથી વધુ બચાવનાર એ કાનીઓ હતો.

આપા શાદુળની કળ ઊતરી, એણે આંખો ઉઘાડી. પડખે જુએ ત્યાં પચીસ પચીસ ઘામાં કટકા થઈ ગયેલો કાનીઓ પડ્યો છે.

'બાપુ! સુદામડા —' એટલું જ એ બોલી શક્યો. પછી એના પ્રાણનો દીવો ઓલવાઈ ગયો.

સવારે ચોરામાં ડાયરો ભરાણો. મરેલાઓને દેન દેવાની તૈયારી થતી હતી. બધી લાશો સામે પડી હતી તે ટાણે માણસોનો અફસોસ ઉડાડવા માટે ગઢવીએ પોરસનાં વેણ કાઢ્યાં.

'ખમા! ખમા તને, આપા શાદુળ! આજ તેં કાઠિયાણીની કૂખ ઉજાળી! જોગમાયાએ સુદામડાનું નાક રાખ્યું. વાહ રંગના ખેલણહાર!

ઝાડવાં રાગુભડાં કે' એમ માંદા,
લાડ ઝડાવા એમ ન હતાં,
ભડ ઊભે ઝાંપા ભિડાયેં,
(તો) ભડ છે જીવન આણ ભડાં.

૧ શાદુળ ખસ્ત કહે છે કે, 'હે બળવાન ગોવાળો, હે તલવારોના ચાવનારા વીર નરો, તમે હાજર હો ત્યાં સુધી ગામના દરવાજાના ઢૂંગા [illegible] થઈ જાય, તો તો તમારા જીવતરનું [illegible] ધૂળ બરાબર'

૨

એમ મરદ લુણાઓત આખે,
સણજો ગલ્લાં નરાં સરાં;
નર ઊભે ભેળાય નીંગરું,
તો નાનત છે એહ નરાં.

૩

વળગ્યા ગઢે માળીઆવાળા,
માટીપણારા ભરેલ મિંયાઃ
પોતે ચકચુર થિયો પવાડે,
એમ કેક ભડ ચકચુર કિયા.

૪

સાદે ગઢ રાખ્યો સુદામાપર,
દોખી તણો ન લાખે દાવ,
એમ કરી કસળે ઊગરિયો,
રંગ છે થાને ખવડરાવ.

પોતાના પરાક્રમનું ગીત સાંભળીને શાદુળ ખવડે ઉદાસ મુખે ડોકું ધુણાવ્યું.

ચારણ પૂછે છે. 'કાં બાપ ! કાંઈ મોળું કહ્યું ?'

'ગઢવા ! કવિની કવિતાએ આભડછેટથી બીતી હશે કે ?'

'કાંઈ સમજાણું નહિ, આપા શાદુળ.'

× ૨. લૂણા ખવડનો પુત્ર શાદુળ કહે છે કે 'હે પુરુષો ! સાંભળજો કે જો મરદ ઊભો હોય છતાં ગામ લૂંટાય, તો તો એવા મરદને લાંછન હજો.'

૩. માળિયાવાળા મિયાણા લૂંટારા, કે જે મરદાનગી ભરેલા હતા, તે સુદામડાના ગઢ ઉપર તૂટી પડ્યા એ વખતે બહાદુર શાદુલ ખવડ ઘરણિયો બન્યો અને બીજા કૈકને એણે શૂરાતન ચડાવ્યાં.

૪. સુદામડાનો ગઢ શાદુળ ખવડે એવી રીતે બચાવી દીધો દુશ્મનોનો ફાવ્યો નહિ. એ રીતે શાદુળ ખવડ ! હુંયે કસળરાળ ઊતરી ગયો. ભાઈ રાજા, રંગ છે તને !

ભરનીંદરમાં પોઢેલા કોઈ નિર્દોષ માણસને અધરાતે સરકારી સિપાઈ આવીને હાથકડી પહેરાવે, તેમ આપા કાળાને આ કાગળ વાંચીને થઈ ગયું. માનવીને માથે આભ તૂટી પડે એ વાત એને ખરી લાગી. ધરતી જાણે એની નજર આગળ ચકર ચકર ફરવા લાગી. પણ કાઠીનો દીકરો, ઘૂંટડો ગળતા આવડે. ખેપિયાને જવાબ લખી આપ્યો — લખ્યું કે, 'હા ઝૂમણું લાવ્યો છું. ઘરેણે મુકાઈ ગયું છે. છોડાવીને થોડા દિવસમા આવુ છું.'

બાકીની જે ચાર સાતીની જમીન રહી હતી તે માંડીને કાઠીએ બીજા એક હજાર રૂપિયા ઉપાડયા નવુ મોળવલા હેમનું ઝૂમણું ઘડાવ્યુ. ઝૂમણું લઈને ઘોડે ચડી એણે વંડાનો રસ્તો લીધો. રસ્તે ચાલતાં એને વિચાર આવે છે કે 'આ ઝૂમણું અમારુ નહિ, એમ કહેશે તો? ઝૂમણા ઉપરવટ કાંઈ રકમ માગશે તો? તો આ ઘોડી આપીશ અને એટલેથી પણ નહિ માને તો? એગીગે એના ઝૂમણાની વધારે કિમત માગશે તો? તો મરીશ!' પડખામા તલવાર તયાર હતી

ડેલીની ચોપાટમા ભુવો આયર બેઠા હતા. તેણે જોઈને હાથ લંબાવ્યા 'હાલો! આવો, આવો, કાળા ખુમાણ પધારો' એમ આદર દીધો, બેસાડયા

ઉતાવળા થઈને કાળા ખુમાણે તો ફાળિયાની ગડ ઉખેળવા માંડી. બોલ્યા કે 'ભાઈ, આ તમારુ ઝૂમણું સંભાળી લ્યો'

'[illegible], [illegible] કાગળને [illegible] બોલાવીએ. [illegible] આપા કાળા!'

[illegible] ખુમાણના [illegible] નથી. [illegible]

[illegible]

ડાયરો ધીમે ધીમે ભરાવા લાગ્યો, તેમ તેમ કાળા ખુમાણના ટાંગા તૂટવા મંડયા. હવે વાર નહોતી. ત્યાં ભુવો આયર ઊભા થઈને પડખાની એક પછીતે નાડાછોડ કરવા બેઠા. અચાનક એના કાન ચમક્યા, પછીતની અંદર આ પ્રમાણે વાતો થતી હતી·

'કા રાડ. કે'તી'તી ને કે નહિ જરે?'

'શું છે?'

'ઝૂમણું ઘડાવીને લાવ્યો.'

'કોણ?'

'તારો બાપ — કાળો ખુમાણ.'

'અરરર! પીટયા, કાઠીનુ મોત ઊભું કર્યું!'

પેશાબ કરતો કરતો ભુવો આયર ઠરી ગયો. 'હાય હાય! હાય હાય!' એવા ઊના હાહાકાર ધમણે ધમાતી આગના ભડકાની માફક એના હૈયામા ભડભડી ઊઠયા. માથાની ઝાળ ત્રેહમડે લાગી ગઈ. એ ઊભો થયો. એ પરબારો વાણુદના ઘરમાં ગયો. વાણુદ ઊભો ઊભો વાતો કરતો હતો, ત્યા આયરે એના ગાલ ઉપર એક અડબોત લગાવી દીધી, પોતે પાંચે આગળીએ સોનાના વેઢ પહેરેલ હતા તેની વાણુદના ગાલ ઉપર છાપ ઊઠી આવી. વાણુદે ચીસ પાડી: 'એ અન્નદાતા! તમારી ગૌ'

'કાઢય ઝૂમણું, કાઢય નીકર કટકા કરી નાખું છું.'

આગોણમાંથી ખોદીને વાણુદે કઢીનો પાટિયો કાઢ્યો. અંદરથી [illegible]મણુ કાઢ્યુ, એજ ઝૂમણુ! ખૂબ કાળું પડી ગયેલું હતું. ફાળિયામાં [illegible]ટી, બગલમાં દાબી ભુવો ડાયરામાં આવીને બેઠો. કસૂંબો તૈયાર [illegible]યો એટલે નોકરને કહ્યું 'જા ઓરડે, ઓલ્યું જોડયવાળુ ઝૂમણું [illegible]ઈ આવ્ય.'

ભરનીંદરમાં પોઢેલા કોઈ નિર્દોષ માણસને અધરાતે સરકારી સિપાઈ આવીને હાથકડી પહેરાવે, તેમ આપા કાળાને આ કાગળ વાંચીને થઈ ગયું. માનવીને માથે આભ તૂટી પડે એ વાત એને ખરી લાગી. ધરતી જાણે એની નજર આગળ ચકર ચકર ફરવા લાગી. પણ કાઠીનો દીકરો, ઘૂંટડો ગળતા આવડે. ખેપિયાને જવાબ લખી આપ્યો — લખ્યું કે, 'હા ઝૂમણું લાવ્યો છું. ઘરેણે મુકાઈ ગયું છે. છોડાવીને થોડા દિવસમાં આવું છું.'

બાકીની જે ચાર સાતીની જમીન રહી હતી તે માંડીને કાઠીએ બીજા એક હજાર રૂપિયા ઉપાડ્યા નવું સોળવલા હેમનું ઝૂમણું ઘડાવ્યું. ઝૂમણું લઈને ઘોડે ચડી એણે વંડાનો રસ્તો લીધો. રસ્તે ચાલતાં એને વિચાર આવે છે કે 'આ ઝૂમણું અમારું નહિ, એમ કહેશે તો? ઝૂમણા ઉપરવટ કાંઈ રકમ માગશે તો? તો આ ઘોડી આપીશ અને એટલેથી પણ નહિ માને તો? એથીયે એના ઝૂમણાની વધારે કિંમત માગશે તો? તો મરીશ!' પડખામાં તલવાર તયાર હતી

ડેલીની ચોપાટમાં જુવો આયર બેઠા હતા. તેણે ઊઠીને હાથ લંબાવ્યા. 'હોહોહો! આવો, આવો, કાળા ખુમાણ પ'ધારો' એમ આવકાર દીધો; બેસાડયા

ઉતાવળા થઈને કાળા ખુમાણે તો ફાળિયાની ગડ છોડવા માંડી. બોલ્યા કે 'ભાઈ, આ તમારું ઝૂમણું સંભાળી લ્યો.'

'ઊભા રહો, ઊભા રહો. ડાયરાને કસુંબો લેવા બોલાવીએ. ઝૂમણાની શી ઉતાવળ છે આપા કાળા!'

કાળા ખુમાણના ગાત્ર ગળી ગયા. એને પૂરેપૂરો ધ્રાસકો પડી ગયો કે આલમિંય આજ ભર ડાયરામાં મારું મોત ગણું કરવા

દરબારના વાજુ ત્વાગી સરકી ગયો.

ડાયરો ધીમે ધીમે ભરાવા લાગ્યો, તેમ તેમ કાળા ખુમાણના ટાંગા તૂટવા મંડ્યા. હવે વાર નહોતી. ત્યાં ભુવો આયર ઊભા થઈને પડખાની એક પછીતે નાડાછોડ કરવા બેઠા અચાનક એના કાન ચમક્યા, પછીતની અંદર આ પ્રમાણે વાતો થતી હતી.

'કા રાંડ. કે'તી'તી ને કે નહિ જરે?'

'શું છે?'

'ઝૂમણું ઘડાવીને લાવ્યો.'

'કોણ?'

'તારો બાપ — કાળો ખુમાણ.'

'અરરર! પીટ્યા, કાઠીનું મોત ઊભું કર્યું!'

પેશાબ કરતો કરતો ભુવો આયર ઠરી ગયો. 'હાય હાય! હાય હાય!' એવા ઊના હાહાકાર ધમણે ધમાતી આગના ભડકાની માફક એના હૈયામાં ભડભડી ઊઠ્યા. માથાની ઝાળ ત્રેહમડે લાગી ગઈ. એ ઊભો થયો. એ પરબારો વાણંદના ઘરમાં ગયો વાણંદ ઊભો ઊભો વાતો કરતો હતો, ત્યા આયરે એના ગાલ ઉપર એક અડબોત લગાવી દીધી, પોતે પાંચે આગળીએ સોનાના વેઢ પહેરેલ હતા તેની વાણંદના ગાલ ઉપર છાપ ઊઠી આવી વાણંદે ચીસ પાડી 'એ અન્નદાતા! તમારી ગૌ'

'કાઢય ઝૂમણું, કાઢય નીકર કટકા કરી નાખું છું.'

ગોંણુમાથી ખોદીને વાણંદે કઢીનો પાટિયો કાઢ્યો અંદરથી કાઢ્યું, એજ ઝૂમણું! ખૂબ કાળું પડી ગયેલું હતું. ફાળિયામાં બગલમાં દાબી ભુવો ડાયરામાં આવીને બેઠો. કસૂંબો તૈયાર ટલે નોકરને કહ્યું 'જા ઓરડે, ઓલ્યું જોડ્યવાળું ઝૂમણું લાવ્ય.'

કાળા ખુમાણનો શ્વાસ ઘુંટાવા લાગ્યો. ઝૂમણું ગઢમાંથી આવ્યું. સામે મુકાણું. પછી મોં મલકાવીને ભુવો આયર બોલ્યોઃ 'આપા કાળા, લ્યો કાઢો ઓલ્યું, તમે લઈ ગ્યા'તા ઈ ઝૂમણું.'

કાળા ખુમાણે ઝૂમણું કાઢ્યું. એના હાથ કંપતા હતા. ડાયરાના એક બે ભાઈઓ બોલી ઊઠ્યા 'કાં આપા, અફીણનો બહુ ઉતાર આવી ગયો છે તે ધ્રૂજો છો ?'

ભુવો આયર બોલ્યોઃ 'હા, હા, આપાને મોટો ઉતાર આવી ગયો છે! હમણાં કસૂંબા પાઈએ.'

કાળા ખુમાણની આંખે અંધારા આવ્યાં. ભુવો ઝૂમણું ઊંચું કરીને બોલ્યો: 'ડાયરાના ભાઈઓ, અમારા ઘરમા આવા બે ઝૂમણાં હતાં. તેમાથી એક આપો કાળો ઉપાડી ગયેલા.'

ચમકીને ડાયરાએ પૂછ્યુ : 'હેં ક્યાથી ?'

'ગાડલાના ખેવડમાંથી. કેમ ખરુ ને આપા ?'

'અને ભાઈઓ, આપો અમારા બાળપણાના ભાઈબંધ થાય છે હો!'

'અરર!' ડાયરામાં ચીસ ઊઠી.

'આપાને ઉવરાણી લખી, એટલે આ હલકી કિંમતનું ઝૂમણું ઘડાવીને લઈ આવ્યા, ને ઓલ્યું, હજાર રૂપિયાનું ઝૂમણુ ગળત કરી ગયા.'

'ભુવા ભાઈ, આ મારી ઘોડી . . .' કાળા ખુમાણનો સ્વર તૂટી ગયો.

ધીર રહીને ભુવા આયરે પોતાની બગલમાવી ફાળિયું લીધુ, ઉખેળીને અંદરથી ઝુમણુ કાઢ્યુ. ત્રણે ઝૂમણા ડાયરાની વચ્ચે ફગાવ્યાં, બોલ્યો કે, 'લ્યો બા, હવે જોડ્ય મેળવો તો!'

ઝૂમણાની ચોરી

આ, હ૦

ડાયરો સજ્જડ થઈ ગયો. અખંડ જોડનાં બે ઝૂમણાં ને ત્રીજું
નવીન! શું થયું?

આયરની આંખમાંથી આંસુની ધાર હાલી. હિમાલય રુએ ત્યારે એના નેત્રમાંથી ગંગા ને જમના વછૂટે કાળા ખુમાણના પગની રજ લઈને એ બોલ્યો કે 'કાઠી, ધન્ય હોજો તારી માને. અને મારી માને માથે—ના, મારી માનો શો વાંક! મારે પોતાને માથે એક હજાર ખાસડાં હોજો! ડાયરાના ભાઈઓ, આજ આ લાખ ાના ગલઢેરાનું મોત બગાડવા હું ઊભો થયો'તો. મારી બાયડીએ વાણંદનું કહ્યું માન્યું! પણ બાયડીને શું કહું? મેં પોતે જ ું કાં માન્યું? પેશાબ કરવા હું ઊભો ન થયો હોત તો આજ કાઠીને અફીણ ઘોળવું પડત ને!'

પછી પોતે કાળા ખુમાણને બે હાથ જોડી કહ્યું:

'ભાઈ! નવું ઝૂમણું તો તમારું જ છે. અને આ બેમાંથી એક ઝૂમણું મારી બેનને કાપડામાં. આ રૂપિયા એક હજાર ભાઈને વધાવાના. ના પાડે એને જોગમાયાના સોગંદ છે.'

આજ એ બેય જણાની ત્રીજી પેઢી ચાલે છે.

૧૯. અભો સોરઠિયો

સોરઠ દેશને દખણાદે કિનારે, માલણ નદીના કાંઠા ઉપર મહુવા નામનું બંદર આવેલું છે. આરબી સમુદ્રના આસમાની મોજાં રાત-દિવસ મહુવાની ધરતીના વારણાં લીધા કરે છે. દરિયાના ગુંજારવ આઠે પહોર એ નગરીના લોકોને કાને સંભળાતા રહે છે. તે દિવસ તો માલણ નદી સેજળ વહેતી હતી. એના પાણી મહુવાને થપાટો મારતા હતા. પણ આજ માલણમાં એકલો વેકરો ધખધખે છે*

આજથી દોઢસો વરસ પૂર્વે આ રઢિયાળા બંદરને માથે ત્રણસો પાદરનો વાવટો ફરકતો હતો. એ ત્રણસો ગામડાની ઉપર જસા ખસીઆ નામના રજપૂત-કોળી રાજાની આણ ફરતી હતી મહુવાની બે દિશાઓમાં પંદર પંદર ગાઉના પલ્લા પકડીને ગીચ ઝાડી ઊભી હતી. નેવું નેવું હાથને માથે ડોકા કાઢીને સાગરના દોરિયાનાં જૂથ આકાશની સામે માથા ઝુલાવતાં હતા નાળિયેરીઓ સાગસામાં ઝુંડ બાંધીને સૂરજના અજવાળાને રોકી રહી હતી, અને એકબીજાના આંકડા બીડીને ઊભેલાં કૈંક કાંટાવાળાં ઝાડઝાંખરાંની ને ડાળડાળીઓની એવી તો ઠઠ લાગેલી કે માંહીથી સસલું દોડવા જાય તો એની ખાલ ઉતરડાઈ જાય નવ નવ હાથ લાંબા, ડાલામથ્થા સિંહ જ્યારે એ ઘટામાં કારમી ડણકો દેતા, ત્યારે એ નેસના ડુંગરા હલમલી હાલતા.

---

* ભાવનગર રાજ્યે પોતાની નાળિયેરીઓના વાવેતર માટે નદીનું વહેણ બાળી લીધું છે.

કુદરતે મહુવાને એવા કુદરતી ગઢ કિલા આપ્યા હતા.

ભાવનગરના લોંઠકા ભોપાળ આતાભાઈએ આ ફૂલવાડી જેવા પરગણા ઉપર ત્રણ ત્રણ વાર નજર નાખી હતી ત્રણ ત્રણ વાર એની ફોજ જસા ખસીઆ ઉપર ચડી હતી, પણ કાંઇ દા'ગ ફાવ્યો નહિ. સુરજનું કિરણ પણ ન પેસી શકે એવી કાંટાળાં ઝાડની ઝાડીમાં તો કીડીઓનું કટક કર્યા વિના પેસાય તેવું નહોતુ

*

ભરતીના પાણી પાછા વળી જતા ત્યારે આરગી સમુદ્રથી એ ઉઘાડી પડેલી ભૂમિમાં, મહુવાને કિનારે, પાચ રૂપાળા વીરડા દેખાતા હતા. એક વાર એ વીરડાને ઉલેચી નાખવાથી પાચેની અંદર મીઠા અમૃત જેવા નીર છલકાતાં ખારા સાગરની આ મીઠી વીરડીઓની જાત્રા કરવા દેશપરદેશનાં ઘણાં જાત્રાળુઓ આવતા, અને જસા ખસીઆને દાણ ભરીને પછી એ પાણીથી સ્નાન કરતા.

મહુવાના પડોશમાં દાઠા નામનુ એક પરગણું છે. તે સમયમાં દાઠાની ગાદીએ ગોપાળજી સરવૈયા નામના ઠાકોર હતા. ગોપાળજી સરવૈયા મહુવાના ખારા સાગરની મીઠી વીરડીઓની જાત્રા કરવા આવ્યા ખસીઆ રાજાએ ગોપાળજી પાસે દાણ માગ્યુ.

મૂછો મરડીને ગોપાળજી કહે, ' મારુ દાણ ? હું દાઠાનો ધણી.'

'દાણ તો દેવુ પડશે રાજા હો કે રાક '

'મારું દાણ હોય નહિ, હું ભાવેણાના ધણી આતાભાઈનો મામો.'

'એમ હોય તો ફોજ લઈને આવજો. અને વિના દાણે સ્નાન કરી જાજો '

ધમેલ ત્રાંબા જેવી આંખો કરીને ગોપાળજી સરવૈયો પાછો વળી ગયો. ભાવનગરમા ભાણેજ પાસે જઈને મામા કહે, 'બાપ, મહુવા ગપાની દઉં. સાબદો થા.'

'અરે મામા, [illegible] પકડીને [illegible] હતા [illegible] માની તો [illegible] આ સેના [illegible]'

'બાપ, મામા [illegible] ઝાડીની ગાંઠ ગાળી નાખીએ.'

ચાર હજાર કુહાડા લઈને બાવળ ઝાડીની ગાઢ ઝાડી મામાએ માર્ગ બનાવ્યો. ચાર હજાર કુહાડાવાળા ઝાડી કાપતા જાય અને ફોજ આગળ વધે. જોતજોતામાં તો ઝાડી હતી ત્યાં મેદાન કરી મૂકીને મહુવાના પાદરમાં સેના આવી. મહુવાની ગામ ફરતો ગઢ હતો તેને માથે ધડૂડૂડૂ! ધડૂડૂડૂ! ધડૂડૂડૂ! કરતી દસ દસ તોપો સામટી વછૂટી. ગઢ તૂટવા લાગ્યો. મૂંઝાઈને જસા ખસીઆએ સંધિનું કહેણ મોકલ્યું. ઈ. સ. ૧૭૮૮ની સાલ હતી.

ભાવેણાનો નાથ બોલ્યા: 'અમારે કાંઈ મહુવા કબજે નથી કરવા; પણ ઊંબ ઉચરીને આવ્યા છીએ માટે થોડા દિવસ તો દરબારગઢમાં રહીને દરિયાની લહેરો ખાતી જોવી, આજુબાજુની ગોળા જોવી. ખસીઆને કહો કે થોડા દિવસ ગઢ ખાલી કરી આપે.'

ચાર જણાનું પંચ નિમાણું. શંકરગરજી સાધુ, બીજા દયાશંકર ગોર, ત્રીજા ગોપાળજી મામો ને ચોથા જસા ખસીઆનો કામદાર અજો વાણિયો. 'દસ દિવસે આતોભાઈ મહુવા ખાલી કરી જાય અને ન ખાલી કરે તો અમે ચારે જણા ખોળાધરી લઈએ છીએ.'

મહુવા ખાલી કરી દઈને જસો ખસીઓ પોતે સેદરડા ગામમાં જઈને રહ્યો. આહીં આતાભાઈએ સેના સહિત ગામનો કબજો લીધો. કિલ્લાને કાંગરે ભાવેણાના નાથની ધજાઓ ફડાકા દેવા લાગી. ગોહિલરાજે કિલ્લાને માથે ચડીને દસે દિશાએ નજર નાખી ત્યાં તો એ લહેરબહેરંગ લીલુડાં આંબાવાડિયાંએ એની આંખોમાં લોભનું

આંજણુ આંજી દીધું. મોરલાના મલ્હારે અને કોયલોના ટહુકારે એના કાનમાં સ્વાર્થનું હળાહળ રેડી દીધું હાય હાય! નંદનવન જેવી આ સમૃદ્ધિને શું કોળો ભોગવશે? આવી કામણગારી ધરતીને શુ કોળા ધણી ગમતો હશે! અહાહાહા! મહુવા વગરનું મારુ ભાવેણુ લૂખું લૂખું!

'અને બાપુ!' હીરજી કામદાર બોલી ઊઠયા 'ભાવેણાના નાથની ધજા ચડી તે શુ હવે ઊતરશે? અપશુકન કહેવાય.'

'ત્યારે શું કરશું, કામદાર?'

'મહુવા નથી છોડવા. બીજુ શુ?'

'પણ દગો કહેવાશે.'

'દગો ગેનો? આપણી જીત થઈ છે ને!'

'પણ ચાર પંચાતિયાંનુ શું કરશુ?'

'એ હું કરીશ એ ચારે જણા પણ માનવી જ છે ને!'

આઠ દિવસને સાટે તો બે મહિના વીતી ગયા, પણ મહારાજ માથી સળવળતા નથી. જસાએ પંચને કહેવરાવ્યું. પંચ માહેલા ગરજીએ જઈને મહારાજને કહ્યુ: 'દરબાર, ગામ ખાલી કરો. , હુ અતીત છુ મારો ભગવો ભેખ જોયો? મારા તમામ તે લઈને હુ તમારા ઉંબરમાં લોહી છાંટીશ. બાવાની હત્યા છે! નીકર બહાર નીકળો.'

મહારાજાએ બાવાજીને ગોપનાથના પાંચ ગામ લખી આપ્યા. નું મો ભરાઈ ગયું. એનો ભગવો ભેખ વેચાઈ ગયો. એણે તો ને જસા ખસીઆને કહ્યું, 'મહારાજ નથી નીકળતા. અમે શુ એ ભાઈ? અમારી પાસે કાંઈ ફોજ નથી તે લડીએ તમે કહો લોહી છાંટીએ'

'ના બાપ!' જસો બોલ્યો. 'સાધુની હત્યા મારે નથી લેવી, તમે તમારે ગોપનાથને કાંઠે બેસીને લીલાલહેર કરો'

બીજો વારો આવ્યો દયાશંકર ગોરનો. એ બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મતેજ પલકવાર તો બાળી નાખે તેવી વગળો કાઢવા લાગ્યું. પણ મહારાજએ એને વીજપડી નામનું ગામ માંડી આપ્યું એટલે અગ્નિની ઝાળ શમી ગઈ, બ્રહ્મતેજ વેરાઈ ગયા. જસાને એણે કહ્યું: 'આ તો ભાઈ મારું નથી માનતો. અમે શું કરીએ ભાઈ?'

જસો બોલ્યો: 'ગોર દેવતા! તમેય છૂટા.'

એક ચારણ પણ જામીન થયો હતો. એણેય કટાર કાઢીને પેટ નાખવાનો ડર દેખાડ્યો એને મહોદરીના ત્રણ ગામ આપીને ચૂપ કર્યો.

૨

જસાએ અભા કામદારને પૂછ્યું 'અભા! શું કરવું?'

'ગોપનાથનો આખરી ધરમ બજાવવો. બીજું શું?'

'પણ પરિયાણે જો તો ખરો—એની તોપો મહુવાના ગઢની રાંગ ઉપર બેઠી બેઠી મોં ફાડી રહી છે'

'પડવાની વાત નથી, મરદની રીતે મરવાની વાત છે'

'મર તો [illegible]'

'[illegible]'

[illegible]

ી, નાનો એક છોકરો અને અભો કામદાર. પોતાના અન્નદાતાની ગતને અને દીકરાને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે સંતાડતો સંતા- । અભો વાણિયો રઝળ્યા કરે છે પોતાની પાસે જે મૂડી હતી તે રચી ખરચીને પોતાના બાળારાજાને નભાવી રહ્યો છે અને મહારાજા તાભાઈની સાથે વિષ્ટિ ચલાવે છે કે ' હવે જમો ખમીઓ તો મરી ા. હવે આ બાળકને ઠરીને બેસવાનું ઠેકાણું કાઢી આપો બીજું ઈ નહિ તો લીલિયા પરગણું આપો શગ્નીગઈના હક્ક દગાથી ખાવો મા. ભાવનગરના ધણીને લીલિયું ભાગે નહિ પડે. '

પણ મહારાજા ન માન્યા બરાબર પાચ વરસ વીતી ગયાં. ભાને ગઢપણે ઘેરી લીધો, એની ડોકી કગમગવા લાગી, માથું, છો અને આખના નેણ-પાંપણ પણ રૂની પૂણીઓ જેવા ધોળાં બની યાં એક વાર સાંજરે એ વૃદ્ધ કામદાર પોતાના સાત વરસના ણીને ખોળામા લઈને બેઠો હતો ધણીનાં લૂગડાં ઉપરથી ધૂળ ખંખેરતો હતો ધણીના મોં ઉપર ને માથા ઉપર સુવાળો સુવાળો ાથ ફેરવતો હતો, અને માયાભર્યા સ્વરથી પૂછતો હતો કે ' કાં ાપા, રમી આવ્યા ? વાહ મારો બાપો ! ભારે બહાદર ! લોકકાઈ ો બાપુના જેવી જ હો ! '

નાનો કુંવર ગર્વ પામીને એની કાલી કાલી વાણીમા પડકારા તો કે, ' કામદાર, આજ મે ઓલ્યા છોકરાને હગાવી દીધો ઓલ્યો મારાથી મોટો, એનેય મેં પાડી દીધો '

' અરે રગ રે રગ, બાપલીઆ ! '

બરાબર સાજ નમેલી, સૂરજ મહારાજ મેર બેસતા હતા. રાજા અને કામદાર સંસારથી આઘેરા જઈને જાણે મોંઘો આનદ લૂટતા હતા. જાણે આખા જગતનું એકચક્રી રાજ મળ્યું હોય તેવા તોરથી રાજા-કારભારીની રમત રમાતી હતી. તે વખતે બાળકની વિધવા માતાએ ઓરડામાંથી વજ્રબાણ છોડ્યાઃ

૨. હીરજી મહેતાના વંશજો એમ કહે છે કે 'સાતમાં બાવળીઆળી ગામ ઉપર આતાભાઇને ચડાઇ કરવી હતી દારૂગોળા અને સૈન્ય માટે નાણાંની જરૂર પડી. તેથી મહુવાના શેઠ અભા સોરઠિયાએ મહુવામાંથી બીજા કેટલાએક શાહુકારોના રૂપિયા લઇને ભાવનગરને ધીર્યા પણ પછી બાવળીઆળીની ચડાઇ માંડી વાળવી પડી, અને નાણાં ચવાઇ ગયા, બીજે વરસે દુકાળ પડયો અભાએ પોતાના લેણદારોના દબાણથી ભાવનગર પાસે ઉઘરાણી કરી પણ ભાવનગરની પાસે પૈસા નહોતા. એમ વારંવાર ઉઘરાણી કરવા છતાં નાણાં પત્યા નહિ, એટલે અભો કોપે ભરાઇને આતાભાઇ પાસે આવ્યો. આતાભાઇએ હીરજી મહેતા પાસે એને મોકલ્યો. હીરજી મહેતા સૂતા હતા. અભાએ પ્રથમ એને દોરી વડે પલંગ સાથે બાંધી લીધા, ને પછી હીરજી મહેતાની જ તલવાર લઇને એનો ઘાત કર્યો. પછી અભાને હીરજી મહેતાના આરબોએ માર્યો, મેડી પરથી એની લાશને નીચે ફગાવી, અને વસડીને સ્મશાને લઇ ગયા. ત્યાર પછી મહારાજે પોતાની હદમાંથી સોરઠિયાઓને કાઢી મૂકયા હતા '

પણ અમે આપેલી હકીકતની સાક્ષી તો ઉપર ટાંકેલા ગીતમાંથી જ જડે છે. ખાસ કરીને—

'કરશું સમજણ જસા કને.'

એ ચરણ બતાવે છે કે આમાં કંઇક જસા ખસીઆનો સવાલ હતો.

આ બનાવ બની ગયા પછી આતાભાઇએ જસા ખસીઆના પુત્ર ખીમાને મોણપર અને સેદરડાના બાર ગામ પાછા આપ્યા હતા. અત્યારે ખસીઆઓ એ બાર ગામ ખાય છે

૨૦. મેર જેતમાલ

આજે આસો સુદ નોમનો દિવસ છે

પાણકોરાના ચોરણા, પાસાબંધી આગડીઓ ને માથે બાંધેલા ભોજપરાથી શોભાતા હજારો રબારીઓ આજે બળેજમાં મમાઈને મઢે મેળે આવેલા છે. તેલમાં ભીંજાવેલા ગુલાલનો શણગાર તેમના હેતાળ હૈયાં ઉપર તથા પહોળી પરાક્રમી પીઠો ઉપર માતાની પ્રસાદીરૂપે ગાજી રહ્યો છે. રબારીનો બચ્ચો શોણિતવરણા આ શણગારને મહામૂલ્યવાન માની મહિનાના મહિના સાચવે છે. જોનારને આ શણગાર ઘાયલ રણસૈનિકોની ભ્રાંતિ કરાવે છે. બળેજમાં એની આથમણી દિશામાં આવેલા ભૂવાકેડામાં આજે મેદિની માતી નથી.

એટલામાં પોતાનું પવિત્ર અને વહાલું 'સરજૂ'નું સંગીત ગાતી સેંકડો રબારીની એક મંડળી મઢની બહાર નીકળી. સાંભળનારને તો એ ગાનમાં માત્ર 'હા-હે-હૂ-હે' નો લાંબો ગગડો જ લાગે છે, ને એ બોલનારા જંગલી છે એટલો જ ભાસ થાય છે; પણ તેમ નથી. 'હા-હે-હૂ-હે' એ સૂરોમાં પોતાના ઇષ્ટદેવની 'સરજુઓ' રબારી લોકોએ સાચવેલી છે. સરજૂઓ એ સ્તવન કાવ્યો છે, ને વેદમંત્રોની પેઠે અનધિકારીઓથી ગુપ્ત રાખવા માટે તેમાં 'હા-હે-હૂ-હે' એવા સ્વરોની પૂરણી કરેલી છે. એ સરજૂ ગાનારી ટોળીમાં

• લખનાર : શ્રી જગજ્જીવનદાસ દ. પાઠક.

એક માણસે હાથમાં 'માતાની પીછ' [મોરનાં પીંછાની ઝૂંડી] ઝાલેલી હતી. શ્રીકૃષ્ણે શિરે ધરાવેલ એ મયૂરપિચ્છ તે માતાની પણ વહાલામા વહાલી વસ્તુ છે એમ રબારીઓ માને છે.

હાથમા કડિયાળી ડાંગોવાળા, કદાવર રબારીઓ સરજૂઓ ગાતા ગાતા મઢની બહાર ડાબી બાજુએ ખોડેલા એક પાળિયા પાસે આવ્યા. સિંદૂરે ચર્ચેલા એ પાળિયાને શિરે તેમણે માતાની પીંછ અડાડી ત્યા ઊભા રહી કેટલીકવાર લાંબે રાગે સરજૂઓ લલકારી — કેમ જાણે તેઓ પાળિયાના યશોગાન ગાતા હોય! આમ કરવાનું મેં કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યુ —

આજથી આશરે ૧૫૦ વર્ષ ઉપર આ બળેજમા આલા મેરનો દીકરો જેતમાલ થઈ ગયો, તેનો આ પાળિયો છે. એ જેતમાલ કદે પાચ હાથ પૂરો એના ખભા જાણે પાડાના કાંધ શી એની જુવાની ને શી એની ભલાઈ! શૂરવીરતા તો જાણે એના જ બાપની! ધગનો પણ સુખીઓ મોટો માલધારી. એણે દેરાણિયામાં નેસ નાખેલો, અને ત્યા તે પોતાના માલ તથા સગાસબંધી સાથે રહે. એક વાર બાબીની ગિસ્તે આવીને બળેજના ઢોર વાળ્યા જેતમાલ બેઠા બેઠો રોટલો ખાતો હતો, ત્યા સુદાખડા મીરે આવી કહ્યુઃ

સીમાડે સાવજ તણે બાકરથી કેમ બેસાય?
જોતાં જોણુ કે'વાય, અચરત આલણરાઉત?

[તારા જેવા સિંહને સીમાડે બકરા જેવા બાબીથી કેમ બેસી શકાય? હે આલણના સુત જેતા! તુ જેવો ભડ બેઠો છતા જો ગિસ્ત ઢોર હાંકી જશે, તો ભારે જોણુ કહેવાશે]

ખાવુ પડતુ મૂકી, જોગમાયાની જીભ જેવી વિકરાળ તરવાર તાણી, ઘોડીએ ચડી, જેતમાલ પોતાના સાથીઓ સાથે ગિસ્ત પાછળ દોડચો શત્રુઓને પકડી પાડચા અને કાંડાની કદાવર કણબણ દાતરડે કણસલાં કાપે તેમ ગિસ્તને કાપવા લાગ્યો.

તમાશ
ર્યો [1]ખડગ જોટા તણો દેવળીએ મામલો,
કાઉરાં કંપીઆં દેખ ઉકેતાં;
માલાતણો [4]ઉત અજર તન ઊપડ્યો,
[5]ઝાંપથી હારીઆ હાથ જેતા. ૧.

ત્રેકકે નગારાં ત્રંબાળા ઘૂઘવે,
લોહાં બળ વંઢતે દાવ લાદ્યો,
ઝીંક [6]કૂંતા તણી [7]રાહોતાં [8]તુરકે,
બળેજો અભગ ભડ [9]ભીસ બાંધ્યો. ૨

અભગ દળ બાણીઆં આવીઆં [10]કઠાડે,
વાગીઆ તબલ્લાં બલાં વાજાં;
તેજીલી તેગને વીંઝતા જેતડો,
ઝોળીએ ટપકતાં ગયાં ઝાઝાં ૩

કવિ કે' [11]વેડા કર્યો વીર તે વકડા
જામણાના લગણુ વાત જાણી.
કિરત અવિચળ કરી કુશળ ઘર આવીઓ,
[12]પરીએ ચડાવ્યું અમર પાણી ૪.

ગિસ્તના ભાડૂતી સિપાઈઓ મરદ મેરાની ઝીંક ક્યા લગી ઝીલે! સિપાઈઓ ઘવાણા ને ઝોળીમા પડી ટપકતે લોહીએ ઘર ભેગા થયા એમ પરિયાને અમરતાનુ પાણી પાઈ જેતો ક્ષેમકુશળ ઘેર આવ્યો

એક બીજો પ્રસંગ બાલોચ કોટડા તરફ જે મવી વસતા, કાંઈક કારણે રબારીઓ સાથે વેર બંધાયેલું. એ વેર વાળવાને એ મદોન્મત્ત પંદર સંધીઓ માતાનો મઢ લૂટવા [illegible]

---

૧ તલવાર. ૨. કાયર. ૩. કટકા. ૪ ગુત. ૫. ઝડપથી. ૬ ભાલાં. [illegible]નનુ, ૮. તુરસ. ૯. બળથી. ૧૦. કડાળ પ્રદેશમા. ૧૧. વારિ. ૧૨. પૂર્વ.ને.

આવ્યા મઢમાં બેઠા બેઠા જેતો એક પણ ઘડી ધ્યાનથી તેમને જોયા. પણ ત્યાં તો તેમણે પોતાનું પાપ પ્રકાશ્યું. બેઠા બેઠા સવારીને લગાર મારી ભૂખ નાખેલો હો

જેતો મહાગામ ગયો અને પુજારણ ગામમાં ગયો. પેર હતા માત્ર બેરાંગીઓ. તેમણે રોકકળ અને બૂમાબૂમ કરવા માંડી. પાછોને રસ્તે આવતા જેતા જેતમાલે એ બૂમો સાંભળી દોડીને તે ભૂવાડામાં આવ્યો જુએ છે તો માતાના પવિત્ર મઢમાં સંધીઓ પેઠેલા ને એક સવારી બહાર લાવતા પડેલો.

મામલો જોતાં જ જેતાની આંખ ફાટી. કાળી નાગણના જેવી તલવાર તાણી તે સંધીઓ ઉપર તૂટી પડ્યો. 'લેજે ભમાઈ!' કહેતો જાય ને એક ઘા ને બે કટકા કરતો જાય. જેને જેતાનો એક ઝાટકો લાગે તે સંધી ફરી નિશાળમાં ન માગે. એ ધીંગાણામાં એણે બાર જણને લાંબા તાર કર્યા. પણ છેલ્લા ત્રણ સંધીઓ મરણિયા થઈ જેતા ઉપર ધસ્યા. ને આ ટંકાણે એ મરદ મેરનું માથું નોખું કરી એ લોકો નાઠા. ભાઈ! એ જોરાવર જેતાની આ અમારે ખાંભી છે. માતાનો મઢ સાચવવા એ ભડે પ્રાણ આપેલા છે એથી જ અમે એને માથે માતાજીની પવિત્ર પીંછી અડાડી એને આશીર્વાદ આપીએ છીએ.

મઢ મેલી માતા તણો, જો તું જેતા જોત,
તો વસ્રખંડ[1] ચેંશેર[2] થાત, સુરજ ઊગત નૈ.

---

૧. સૂર્ય ખંડોમાં ૨. નિંદા.

૨૧ ભાઈબહેન

ચોટીલાથી ત્રણ ગાઉ પાંચાળમાં રેશમિયું ગામ છે. ગામને ...ીમાડે ભેડાધાર નામની એક ગોળાકાર ધાર છે ધાર ઉપર પાળિયા ... એક પાળિયો સ્ત્રીનો છે. સ્ત્રીની સાથે બે બાળક છે: એક ...આંગળીએ વળગેલું અને બીજું કેડમાં તેડેલું. બીજો પાળિયો એક ...ઘોડેસવારનો છે

કેટલાં વરસ પહેલાંની આ વાત હશે તે તો કોણ જાણે કચ્છ ...તરફથી એક ચારણી ચાલી આવતી હતી. સાથે એનાં બે છોકરાં ...હતાં. ચારણી એની ભેંસો હાંકીને પોતાને દેશથી નીકળી હતી. વાટમાં ખાવાનું નહોતું મળ્યું. કેડે બેઠેલા બાળકે માની છાતી ચૂસી ચૂસીને ગાભા જેવી કરી નાખી હતી આંગળીએ ટીંગાતું બાળક, ભેંસનું પળી બે પળી દૂધ મળતું તે ઉપર નભ્યે આવતું હતું ચાર વગરની ભેંસો માર્ગે મરતી આવતી હતી ચારણીને માથે ધાબળી પડી હતી. અંગે કાળી લાયનું કાપડું અને ગૂઢા રંગમાં રંગેલ ચોળિયાની ઝીમી પહેર્યાં હતા ડોકમાં સગપૂગનું પતરું, હાથમાં રૂપાનાં સરલ અને પગમાં દોરા જેવી પાતળી રૂપાના વાળાની કાંબીઓ, એ એનો દાગીનો હતો એક તો ચારણ વર્ણની બાઈઓ કુદરતી જ ઉદાસ રહે છે તેમાંયે આ બાઈને તો સંસારનાં વસમાં વીતકોએ વધુ ઉદાસ કરી મૂકી હતી.

છાંટયા. ચારણી પોતાના ભરથારના મુખમાંથી ગાજતા ૐકારને સાંભળતી સાંભળતી શિવને શરણે ચાલી ગઈ.

જેઠાએ કહ્યું. 'હું આવું છું હો કે! આ આવ્યો.'

જેઠાએ ફરી વાર ગમાયણ વાંચી. પાઘડી ઉતારીને પડખે મૂકી. મહાદેવજીની જોડમાં વીરાસન વાળ્યું જમણા હાથમાં તરવારની મૂઠ ઝાલી. ડાબે હાથે લૂગડા વતી પીંછી પકડી

'લેજો દાદા! આ મારી પૂજા' એમ કહીને એણે ગળા સાથે તરવારની ભીંસ દીધી. તરવારને એક જ ઘસરકે માથું મહાદેવને માથે જઈ પડ્યું. ધડ બેહોશ થઈને શિવલિંગ પર ઢળી ગયું. પણ વીરાસન ન છૂટ્યું, તરવાર પણ એમના એમ હાથમાં ઝાલેલી રહી. પંખીડાની જોડલી ધણીને પિંજરેથી ઊડીને એ રીતે ચાલી ગઈ.

રાણગામના જ એક રહીશની સાક્ષી વાંચીએ:—

'અષાઢ વદ બારસ, રવિવારે સવારે મને ખબર મળ્યા કે રાણેસરમાં સ્ત્રીપુરુષ મરેલાં પડ્યાં છે. હું ત્યાં ગયો. શિવલિંગની પાસે જ બે સ્ત્રી-પુરુષ મરેલાં દીઠાં. શિવલિંગની બાજુમાં ભીની પછેડી પડી હતી તેથી લાગ્યું કે બન્ને જણા નદીમાં એક પોતિયે નાહ્યાં હશે, બે જુદે જુદે કળશિયેથી મહાદેવને નવરાવ્યા હશે, પોતાને કપાળે તથા મહાદેવને ગોપીચંદન લગાડેલ હશે. લિંગની પાસે ફૂલો પડ્યાં હતાં. બે માણસોએ બે કોડિયામાં ઘીના દીવા પ્રગટાવ્યા હશે એમ લાગ્યું. મંદિરના બારણા પાસે પાંચ સોપારી પડી હતી ચોખાની ઢગલી પડી હતી તેમાંથી પેન્સિલે લખેલો કાગળ નીકળ્યો; એમાં લખ્યું હતું કે 'આ કામ અમે રાજીખુશીથી કર્યું છે. અમને માફ કરજો મારી પચાસ ભેંસોમાંથી એક ભેંસ મારી બહેનને દેજો અને કૂળીમાં ખાણું છે તેમાંથી બારના ગાડા દેજો.'

કરમાબાઈ ઊંધી લાંબી પડી હતી. તેના પગ બારણા પાસે ને માથું પાર્વતીજી પાસે હોવાથી લાગ્યું કે એ મહાદેવની સામા ઊભી રહીને ગળામાં તલવાર નાખી પોતાને હાથે મરી હશે. એના હાથ સાફ હતા, પણ જેઠાના હાથ લોહીથી તરબોળ હતા મહાદેવજી ઉપર ને પાર્વતીજી ઉપર લોહીના છાંટા!!

તાં. તેથી લાગે છે કે કરમાંબાઈના લોહીમાંથી ખોબા ભરીને જેઠાએ શિવ-પાર્વતી ઉપર અભિષેક કર્યો હશે. કરમાબાઈનો નળગોટો (ડોક) અરધો જ કપાયેલ હોવાથી પોતે પોતાના હાથે જ કમળપૂજા ખાધી હશે.

'જેઠાએ પોતાની પાઘડી ઉતારીને ખુલ્લે માથે મહાદેવની જોડમાં વીરાસન વાળી, તલવારથી પોતાનું માથું કાપ્યું હશે બેઠેલો હોવાથી બેશુદ્ધ થયા પછી મહાજીર ઢગલો પડી ગયો છે. આખર સુધી તલવારની મૂઠ જમણા હાથમાં રહી અને ડાબા હાથમાં લૂગડા વતી પીછી પકડેલ હતી તલવારની મૂઠ તેમજ તીખી તરફનો ભાગ લોહી વગરનો હતો વચલો ભાગ લોહીના તરબોળ હતો. તેથી લાગ્યું કે તલવારને બહુ વખત ચાંપીને જ કામ પતાવ્યું હશે

'મંદિરની બાજુમાં એ બેયની એક ચિતા ખડકી નાળિયેર, તલ તથા ઘીની આહુતિઓ આપી દહનક્રિયા કરવામાં આવી. તે સ્થળે આ યુગલની દેરી થાપી છે આજ ત્યાં માનતા ચાલે છે.'

*

આ વીરબેલડીના ગીત ગાનાર એક ચારણ નીકળ્યો. એ ચારણનું નામ દેવાણંદ ભગત. તંબૂરો લઈને એણે આ દંપતીનાં ભજન ગાયાં છે બારાડીમાં એ ભજન ગળતે સાદે ઘરેઘરમાં ગવાય છે કાવ્ય-દૃષ્ટિએ તો ભજનો નબળાં છે.

[૧]

એ હાલો હાલો સતી આપણે દેવળે જઈએં,
વેલા વેલા વૈકુંઠમાં જઈ વાસ કરીએ એ હાલો હાલો૦

કે સતી, જેઠો મોવડ કે' મને સપનું લાધ્યું,
જાણે કૃષ્ણજી આવીને ઊભા પાસે.
શંકરને શરણે જઈને શિષ ધરીએ,
આવાગમન મટી જાશે રે એ હાલો હાલો૦

કરમાંબાઈ સતી કે', સ્વામી તમે સત બોલ્યા,
એ તો મારે મન ભાવ્યાં રે;

જલદી કરો તમે સ્વામી મોરા રે,
તમ થકી અમે ઓધરીએં રે. એ હાલો હાલો૦

ધન્ય ધન્ય સતી તારાં માતપત્યાને,
અમને ઉપમા આવી દીધી રે;
કાઠી સાસતીઓ, સધીર વાણિયો,
ત્રીજો જેસલ દીધો તારી રે. એ હાલો હાલો૦

શ્રી ભાગવતમાં રાણી આવું બોલ્યાં રે,
કોઈ પોતાના પિયુથી દુર્મતિ રાખે,
કોટિકલપ કુંભીપાકમાં રાખશે,
પછે* ઊંચ ઘેર અવતાર દેશે રે. એ હાલો હાલો૦

જેઠો મોવડ કે' એ મેં સાંભળ્યું,
નવ નવ વરસે લગન લેશે રે,
વરસ અગિયારમે ચૂડાકર્મ કરશે,
એ નારી કેમ ઓધરશે. એ હાલો હાલો૦

એક અસ્રીને તરવાનો રસ્તો,
હરિગુણ હૈયામાં રાખે રે,
પોતાના પિયુજીને શિવ કરી માનશે,
તેને ત્રીકમજી લેશે તારી રે. એ હાલો હાલો

રામનું નામ રૂદામા રાખજો,
તો શામળો કરશે સારું રે,
ગુરુ ગંગારામને વચને દેવાણંદ બોલ્યા,
પ્રભુ અમને પાર ઉતારો રે એ હાલો હાલો૦

* પોતાના પતિથી ઠગાઈ રમનાર સ્રીને પણ મોટા માણસના ઘર અવતાર દેશે, એટલે કે સ્રી ત્યા બાળલગ્ન અને ફરજિયાત વૈધવ્યથી દુઃખી થશે

[સાખી]

સરસ્વતી સમરું શારદા, ગણપતિ લાગું પાય;
એક સ્તુતિ મારી એટલી કે'જો, મારા બાંધવને કે'જો રામરામ,
રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

જેઠા મોવડે કાગળ લખ્યા, સતીએ દીધાં માન;
ભાવ રાખીને સતી તમે ભાખજો, સતીએ લખાવ્યાં ઠામોઠામ,
રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

મોવડે મનમાં ધાર્યું, કમળપૂજા લેવાને કાજ;
સતી થાવને સાબદાં, ખડગ ખાંડુ લીધું સાથ,
રાણેશ્વર જાયે જાયે.

જેઠા મોવડ કહે સતી તમે જાણજો, હું તો પૂછું પરણામ;
તમે અબળા કહેવાવ, આપણે ખેલવું ખાડાની ધાર,
રાણેશ્વર જાયે જાયેં.

અરે સ્વામી તમે શું બોલ્યા, પળ ચોઘડિયાં જાય;
સ્વામીની મોર્ય શીશ વધેરશું, ધન્ય ધન્ય મારાં ભાગ્ય,
રાણેશ્વર જાયે જાયે.

શંકર કહે હું કૈલાસમાં હતો, જેઠા મોવડની પડી જાણ,
જલદી રથ જોડાવીઓ, તરત મેલ્યા વેમાન રે,
રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

એકાદશીનું વ્રત પાળતાં, નર ને નારી એકધ્યાન,
તેત્રીશ કોટિ દેવ જોવા મળ્યા, ડોલવા લાગ્યા મિ કાનન,
રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

પરષોતમ માસ પુરણુ નાહ્યાં, અરપણુ કીધાં શીશ મેવામાં;
અમર નથી રહેવાની કાયા, દુનિયાની ખોટી છે માયા.
આતી દેવળમાં દીવડા કીધા, તુલશીપાનથી પારણાં કીધાં,
રૂપા મોર મુખમાં લીધા, ગોપીચંદનના તિલક કીધા.
એવા વિવેકી તિગને કીધા, પ્રેમના પ્યાલા પ્રીતે પીધા :
હરિરસ હામથી પીધા, કમલાપુજા જુગતીથી લીધાં
ગુરુ ગંગારામ વગને બારોટ દેવાણંદ એમ બોલ્યા,
જુગેજુગ અમર રહ્યાં, શંકરને શરણે થયાં.

[૫]

[illegible] જગમાં [illegible], [illegible] દીવો,
[illegible] ટીંબો, તેમાં [illegible],
[illegible] આમને, [illegible] એને,
[illegible] કીધો, [illegible] ન દીઠા
[illegible], [illegible],
[illegible] આમને, [illegible]
[illegible], [illegible] કરીને [illegible],
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

આગમણુ : મૂળ અસ્તની દિશામાં, પશ્ચિમે
આગેય . ગમે તે
આમોડ મોઢું ઉમ્મગનું
આફળાનું : અફળાવું, લડવું
આગદા (૧) અરીસા (૨) અરીસાના કાચના નાનાં ચગદાં. અસલ સ્ત્રીઓનાં ભરત કામમાં હતાં
આભો : દિગ્મૂઢ
આરો બચાવ, મૂળ અર્થ 'કિનારો'
આમે આંહી
આળવીતરાઈ · અવળચંડાઈ
આબવુ · પહોંચવું

ઉ

ઉગટો તંગ (ઘોડાનો) ખેંચવાની વાધરી
ઉગમણુ સૂર્ય ઊગવાની દિશા
ઉચાળા ઘરવખરી
ઉડવઢ ઊંડો રસ્તો
ઉડામણી કરવી ઉડાવ જવાબ આપી છેતરવું
ઉતાર (અફીણનો): અફીણ વખતસર ન ખાવાથી અંગમાં આવેલું નિશ્ચૈતન્ય
ઉનત્ય ઊલટી, વમન

ઊ

ઊમા મો ! તૈયાર પાક
ઊગે ગળે સારી પેઠે

એ

એક દાંત ઝાઝા કડબની વાસ આપવો.
એકના બે થવું હઠ છોડવી, નિશ્ચય ફેરવવો

ઓ

ઓગો કડબનો ઢગલો
ઓઢણુ : કડબનો ઢગલો
ઓઢણુ (માથે) પડવું · ..ની સ્ત્રી હોવું (આ સ્ત્રીને માથે અમુક પુરુષનું ઓઢણુ પડેલું છે, એટલે એ પુરુષ એનો પતિ છે.)
ઓતરાદુ : ઉત્તર દિશામાં
ઓથ : આશરો
ઓધાન રહેવું ગર્ભ રહેવો
ઓર . જન્મેલા બચ્ચાને શરીરે બાઝેલું માંસનું પડ
ઓરમાયો · સાવકો
ઓરવું નાખવું
ઓલ્યા પેલા
ઓળઘોળ : કુરબાન
ઓળીપો · ગારગોરમટી, લીંપણ
ઓંજણુ · પિયરથી સાસરે આવતી ગરાસણીનું વેલડું

કૂબા : નાના માટીના ઘર
કેટલી વીસે સો થાય : કેટલી મુશ્કેલી પડે
કોકરવાં : કાનની વચ્ચે પુરુષના પહેરવાનાં નગળાં
કોગવાનું : દૂઝાવું
કોણીનો ગોળ : મુશ્કેલ કાર્ય (કોણી પર લાગેલો ગોળ જીભ વતી લઈ શકાતો નથી તે પરથી)
કોલુ : શી ચોડા
કોળી : હાથના પંજામાં પકડી શકાય તેટલું માપ
ક્યાડી : જે ઘોડાની કેશવાળી તથા પૂંછડાનો રંગ કાળો ને શરીર રાતું હોય, તેને ક્યાડી કહેવાય.

ખ

ખમૈયા : ક્ષમા
ખરચી : પૈસો
ખવીસ : ભૂતપ્રેત
ખપાળી : ખેડૂતોનું લાકડાનું દાંતાવાળુ, પાવડાના આકારનું ઓજાર
ખાડુ : ભેંસોનું ટોળું
ખાબકવુ : ઝંપલાવવું
ખાલ : ચામડી
ખાસદાર : ઘોડાનો રખેવાળ
ખૂટલ : વિશ્વાસઘાતી
ખૂતી જવુ : ખૂંચી જવુ
ખેપટ : ધૂળ
ખોગીઓ : ડામચ
ખોઈ : ખોળો
ખોખંભાર : જબરદસ્ત શરીરવાળો
ખોડીડું : ખાલી ભાગ
ખોભળ : ઝૂડી, ભૂંગળી
ખોરડાં : મકાન
ખોળાધરી : જવાબદારી
ખોળિયું : દેહ
ખોળો ભરવો : સ્ત્રીનું સીમંત ઊજવવું

ગ

ગજાસંપત : યથાશક્તિ
ગજુ : શક્તિ
ગડેડવું : ગર્જના કરવી
ગઢવી : ચારણ (અસલ ચારણોને ગઢની ચાવીઓ સોંપાતી)
ગદરવું : ગુજારો કરવો
ગબારો : આકાશ સુધી ઉછાળો
ગભરુડાં : ગરીબ નાનાં બચ્ચાં
ગરજન : ગીધ
ગલટેરા : કાઠી દરબારો
ગળ : ગોળ
ગળથુથી : જન્મેલા બાળકને ગોળનું પાણી પાવાની વિધિ
ગળા સુધી : ઠાંસી ઠાંસીને
ગળાત : ગળે હાથ, સોગંદ (જે માણસના સોગંદ ખાવાના હોય તેની ગરદને હાથ મુકાય છે)

ઘૂંટડો ઉતરાવવો : ખાતરી કરાવવી, સમજ પાડવી
ડું : મીઠું
ખા : ગાયનું માસ ખા. (એક જાતના હિન્દુ શપથ)
ગાખેડુ : ગાડું હાંકનાર
તરી : ઓઢણું અંગ પર કસીને બાંધવાની રીત
ના ગાળા છૂટવા દે : પ્રભાત થવા દે (પ્રભાતે ગાયોનાં બંધન છૂટે છે.)
આ જેવી : ઢીલી
બો . લૂગડાનો ડુચો
ગડી : ગામડું
મતરું : પ્રવાસ
મતરું થવું : મૃત્યુ થવું
મતરે જવું · પ્રવાસે જવું
ગોટ · ગામનો બ્રાહ્મણ, જે સંદેશા લઈ જવા વગેરેનું કામ કરે છે.
ારો : કાદવ
ાંદણું : પીંડો
ીમી : દીકરી
ડાં : ધોળા, કાળા, ભૂખરા રંગના
ડી નાખવું : દળી નાખવું
હિકાટ : ટોકાર

ગોકીરો ભૂમાબૂમ
ગોટા વાળવા : ગોળ ગોળ બોલવું
ગેડ ઉખાણી
ગોત્રહત્યા સગોત્રીને મારવાનું પાપ
ગૌમેટ . ગાયના માસ બરોબર, હરામ
ગોલકીનો ગુનામકીનો (કાઠીઓમાં પ્રચલિત ગાળ)
ગોલા : ગુલામ, રાજમહેલના ચાકરો
ગોવાતી . ગોવાળ

ઘ

ઘમસાણ : યુદ્ધ
ઘર કરવું : ક્ષમ કરવું
ઘરવાળી . ગૃહિણી, પત્ની
ઘરવાળો પતિ
ઘારણ : ગાઢ નિદ્રા
ઘીસરું કરવું : જુઓ રસધાર ભા ૩ પૃષ્ઠ ૧૦૨
ઘૂઘવાટ : ગર્જના
ઘોડા ખૂંદવા ઉતાવળ કરવી
ઘોડા ફેરવવા : સેના ચલાવવી
ઘોડા જોડવા . ઘોડાની સરત કરવી
ઘોડાવવું : ગોંચવું

ચ

ચરણીઓ : ઘાઘરો

ચાડ . હડ
ચાડીલો . હડીલો
ચાપડા ભરેલી . તારથી મઢેલી
ચારજામો ઘોડા પરનું પલાણ
ચાંપવું : દબાવવું
ચૂડા–કર્મ : વિધવા થતા સ્ત્રીની ચૂડી ભાગવાની ક્રિયા
ચોકડું લગામ
ચોળિયું : પાણકોરું

છ

છતા થવું : ઉઘાડા પડવું
છાપવું : અંજલિ
છાલકાં : ગધેડાં પર બોજો ભરવાનું સાધન
છાશ પીવી : શિરામણ કરવું
છૂટકો : નિકાલ

જ

જટાધર : શંકર
જણ્યો પરમાણ જન્મ આપ્યો તે સાર્થક
જળબંબાકાર : જળથી ભરપૂર, જળમય
જાગી જવું : ઉત્તેજિત થવું
જાતવંત : ખાનદાન કુલિન
જાતા આભને ટેકો દેવો ; મોટી આફતમાંથી બચાવ કરવો

જાંગી : રાીઘોડાનું મુખ્ય લાકડું
જીભ કચરવી : વચન આપવું નિર્ણય કરવો
જીમી . કાઠિયાણીને ઘાઘરાને બદલે પહેરવાનું છૂટું વસ્ત્ર
જીવ બગાડવો લલચાવું
જુવાનડી : યુવતી
જુવાની આટા લઈ જાય : ફાટતી જુવાની
જેતાણું . જેતપુર
જોગટો : દંભી જોગી
જોગમાયા . દેવી
જોગણ . ઘોડાને ખવરાવવાની ચંદી
જોતર છોડવાં : બળદ છોડી નાખવા
જોધારમલ : અલમસ્ત

ઝ

ઝડ . લૂંટ
ઝડવઝડ (દિવસ) : સૂર્યાસ્તનો સમય
ઝડાકા : ભડાકા
ઝપટ કરવી : હુમલો કરવો
ઝરવુ : પચવુ,
ઝંઝાળ . જૂના વખતની મોટી બંદૂક
ઝંટીઆં . વાળના જુલફાં
ઝાઝી વાત : મોટી વાત

ઝાપટવું · ખંખેરવુ
ઝીંકવું · ઝંપલાવવુ
ઝૂમણું : ડોકનો દાગીનો
ઝોંટ : આંચકો

ટ

ટપારવુ : પ્રશ્ન કરવો
ટપૂડિયાં : નાનાં
ટસિયો : ટીપુ (લોહીનુ)
ટંક : જમવાનું ટાણું
ટાઢી છાશ · શિરામણ
ટાઢો : ઠંડો
ટાબરિયાં · છોકરાં
ટારડી : હલકી ઘોડી
ટીલડી : કપાળનુ મધ્યબિન્દુ
ટીબી : ટેકરી
ટુંપાવો (જીવ) · મૃત્યુ વખતે પ્રાણ દુઃખી થાય, જીવ જલદી ન નીકળે તે
ટેવવું : અનુમાન કરવું
ટૌકો : અવાજ

ઠ

ઠાણ દેવું : વીઆવું, પ્રસવ થવો (ઘોડાને માટે વપરાય છે)
ઠામ : વાસણ
ઠાલાં · નાહક
ઠૂંગો : નાસ્તો
ઠેકડી : મશ્કરી
ઠેઠ · છેક
ઠેરવવું : નિશાન તાકવું

ડ

ડણક (સિંહની) : ગર્જના
ડમ્મર : વંટોળિયાની ડમરી
ડંકવું : વેદનાના સ્વરો કાઢવા
ડાગળી ખસી જવી · ભેજુ ચસકી જવું
ડાઢવું : કટાક્ષ વચન બોલવું
ડાબા : ડાબલા, ઘોડાના પગની ખરી
ડાભોળિયું : ઘાસનો કાંટો
ડારો : ધમકી
ડુકવુ · થાકી જવુ
ડૂંઘો : હોકો
ડૂંઘાની ઘૂંટ લેવી · હોકાની ફૂંક લેવી
ડેર · માળનો મેર
ડેરા : તંબૂ
ડેલી : મકાનને દરવાજે બન્ને બાજુ રાખેલી બેઠક
ડોગલુ : બોરિયું, બટન
ડોચવું · ખેંચવુ

ઢ

ઢીબવું : મારવું

રૂડપ : સુંદરતા
રૂવાડું ધગવું : ઉશ્કેરાવું, ચાનક ચડવી
રૂંવે રૂંવે : રોમે રોમે
રેગાડા : ધારાઓ
રેઢી : એકલી
રેણાક : વસવાટ
રેબઝેબ : તરબોળ
રેંજીપેંજી : ક્ષુદ્ર
રોકકળ : રુદન
રોળાઈ–ટોળાઈ જવુ : વાતની ગંભીરતા ઉડાડી નાખવી
રોંઢાટાણુ : મધ્યાહ્ન પછીનો સમય

લ

લટ : વાળની
લબાચા : સરસામાન
લંગર : બેડી
લાખ વાતેય : ગમે તેટલે ભોગે
લાડ ઉતારવા : ખુવાર કરવો
લીરા : કપડાનો ફાટેલો ટુકડો
લીલો કંચન જેવો : અત્યંત લીલો એટલે કાચી જાતનો (બાજરો)
લેરે જાતુ જોબન : ખીલતી જુવાની
લોઢ : મોજાં
લોઠકા : જોરાવર

વ

વગદા : વિલંબ કરવાના બહાનાં
વગાડવું : ઈજા કરવી, મારવું
વગોવવું : નિન્દવું
વટક વળવુ : બદલો લેવાઈ જવો, હિસાબ પતી જવો
વટાવવું : ઓળંગવું
વડલી : વડ
વડયે વાદ : સરખી શક્તિવાળા માણસની સાથે જ વિવાદ શોભે
વડારણ : દાસી
વદાડ : કરાર
વધારવુ : વધેરવું, કાપવું
વરતાવુ : જણાવુ
વહેતી મૂકી : દોડાવી
વળોટવુ : ઓળંગવુ
વાઈ (તલવાર) : મારી
વાગડના ધણી : આહિર જાતિ અસલ કચ્છ–વાગડમાંથી આવેલી હોવાથી આહિરને 'વાગડના ધણી' કહી બિરદાવાય છે.
વાન : ઘોડાની લગામ
વાઘીઆ : લગામની બન્ને બાજુના બે પટ્ટા

વાગે : વેગથી
વાજા : (૧) ઘોડાં, (૨) વાજિત્રો
વાજોવાજ : વેગથી
વાડે કરવુ (હથિયાર) મ્યાન કરવુ
વાઢે તોય લોહી ન નીકળે, ભય કે શરમથી માણસના અંગમાંથી જાણે લોહી ઊડી જાય અને કાપવાથી લોહી ન નીકળે તેવુ
વારણાં : મીઠડાં
વારવુ : અટકાવવુ
વાવડ : સમાચાર
વાસળી : રૂપિયા રાખવાની સાંકડી થેલી કે જે કમરની આસપાસ બંધાય છે
વાંઢો : દુષ્કાળ
ા લંબાવેલા બે હાથ જેટલું માપ
ણી : તલવાર
ા : સંતાન
રે : રેતી
રાઈ જવું (વામા) ટુકડે ટુકડા, ખૂબ જખ્મી થવું
ા–વચકા : રિસામણાં, મનદુ ખ
ા : હઠ
ળાવિયા : મુસાફરીમાં રખવાળ
કળો : નહેરુ, નાની નદી
ાળુ : વાળુ, રાત્રિનું ભોજન
હમંડ : વ્યોમ, આકાશ

શ

શામધર્મ : સ્વામી ધર્મ, નિમકહલાલી
શાં : છાયા
સાબદી : તૈયાર
સાંગ : ભાલાને મળતું શસ્ત્ર
સાજણી ભેગો : જુઓ રસધાર ભા–૩ પૃષ્ઠ ૧૨૪
સાંઢય : સાંઢણી
સિરખ : પરણતી વખતે કાઠિયાણી પહેરે છે તે પાનેતર (૨) ગનાત
સિચાણો : એક જાતનો બાજ પક્ષી
સુખડુ : મીઠાઈ
સુવાણ : આગમ
સૂક કાઢવુ : જડમૂળથી ઉખેડવું
સૂકવું : જડમૂળથી ખોદી કાઢવું
સૂરજ–દેવળ : થાન પાસેનું સૂર્ય–દેવનું મંદિર, કાઠીઓના ઈષ્ટ દેવનું ધામ
સુરાપરી : સ્વર્ગપુર
સુગપૂરાનુ પતરું : કુળ દેવતાઓની આકૃતિવાળું જે સ્ત્રીઓ ડોકે પહેરે છે.
સેંજળ : જળથી ભરપૂર
સોંડાવવું : સાથે તેડી જવું, નિમંત્રવું (લગ્નમાં)

સોણું : સ્વપ્ન
સોતો · સહિત
સોથ વાળવો : નાશ કરી નાખવો
સોપો : સુષુપ્તિ. (તે પરથી રાત્રિએ સર્વ ગામલોકો સૂઈ ગયા તે સમયને સોપો પડી ગયો કહેવાય છે)
સોમલ ઘોળવું ઝેર વાટીને પીવું, આત્મઘાત કરવો
સોયરું : સૂરમો
સોંસરી · આરપાર

હ

હથેવાળો · હસ્ત-મેળાપ, લગ્ન
હનો : ઘોડેસવારની ચીજો રાખવા માટેનું ખાનું (ઘોડાના પલાણમા)
હરીમો કાઠી લોકોનું એક જાતનું પકવાન
હાથલા થોર : એક જાતનો થૂવર જેને હાથના પંજા જેવડાં પાંદડાં થાય છે.
હીલોળવું · ઝુલાવવું
હીંગતોળ . વાણિયો (તિરસ્કારમાં)
હુલાવવુ ઘોંચવું
હેઠળ · નીચે
હેઠવાસ . નદી જે દિશામાં વહેતી હોય તે દિશા
હેડય (ગાડાની) હાર્ય, સમૂહ
હેબતાવું : ચકિત બનીને અચકાવું
હેમખેમ ક્ષેમકુશળ
હેમવરણી . સુવર્ણરંગી
હેલ્ય બેડું

કાઠી અને ચારણી ભાષાની ખાસિયતો

૧. નામો

(અ) કાઠી લોકોની ભાષામાં નાન્યતર જાતિ નથી, જુઓ :—

કુલેડું : કુલેડો
ધીંગાણું : ધીંગાણો
પૂછડું : પૂછડો

(બ) સર્વનામની માફક નામોના પણ બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ને' નહિ, પણ 'હી' છે

ગરીબને : ગરબહી

૨. સર્વનામ

મૂળ ગુજરાતી શબ્દ :	કાઠી-પ્રયોગ	ચારણી પ્રયોગ
હું	હું	મું
મને	મોહેં	મુહેં
મારો	માળો	મોળો
અમારો	અમાણો	અમણો
તને	તોહેં	તુહેં
તમને	તમુંહેં	તમુહેં
તારો	તાળો	તોળો
તમારો	તમાણો	તમણો
તેને	ત્યાંહીં	ત્યાંહેં
એને	યાને	યાહેં
એની	યાની	યાની
કોણ	કમણ	કમણ
કોણે	કમણે	કમણે
કોનો	કમણાનો	કમણો
શું	કાંય	કીં
શાનો	કાનાનો	કેવાનો

૩. ક્રિયાપદ

(અ) ખાસ પ્રયોગો :

ગુજરાતી	કાઠી	ચારણી
આવ્યો	આદો	ઇદો-ઈયો
આવી	આદી	ઈદી
ગયો	ગો	ગો
દીધા	દીના	દીના
હતો	હુતો	હુતો
નથી	નથ નસે	નસેં

(બ) વર્તમાનકાળનો. પ્રત્યય 'છું', નહિ પણ 'સાં' છે :

જાણું છું : જાણતો સા

લઉં છું · લેતો સાં

(ક] કૃદંતમાં આવો નિયમ છે :—

આવીને	આવુને	આવેંને
ટાંપીને	ટાંપુને	ટાપેને
લઈ આવ્ય	લઉ આવ્ય	લે આવ્ય

૪. અવ્યયો

ગુજરાતી	કાઠી	ચારણી
અહીં	આસેં-ઈસેં	આસેં
ત્યા	તીસે	તીસે
ક્યા	કીસે	કીસેં
શા માટે	કેવાને-કાણા સાટુ	કેવા સાટુ

ભણે · આ શબ્દ સામાન્ય વાતચીતમા વારવાર ખાસ કાઈ અર્થ વિના યોજાય છે, એનો અર્થ 'ભણવો-કહેવો' એ ઉપરથી 'હુ કહુ છુ કે' એમ થતો હશે.

ઢેઢ અને મેર લોકોની ભાષા પણ આ ભાષાને મળતી જ લાગે છે.

જીવનની ઊંચી કમાઈ

૧૯૨૩માં શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યનું રીતસરનું સંશોધન કરવા માંડ્યું ત્યારથી ૧૯૪૭માં એમનું અવસાન થયું ત્યાં સુધીનાં ચોવીસ વર્ષો દરમિયાન એ વિષય ઉપર એમણે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમાં 'રસધાર', 'બહારવટિયા' અને 'રઢિયાળી રાત' જેવાં, આજે તો આખા ગુજરાતમાં ચલણી બની ચૂકેલાં, લોકકથા ને લોકગીતોના સંગ્રહોથી માંડીને યુનિવર્સિટીને હાથે આવકાર પામીને અભ્યાસી રસિકોને પ્રિય થઈ પડેલ 'લોકસાહિત્યનું સમાલોચન' (ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો)નો સમાવેશ થઈ જાય છે

લોકસાહિત્ય ઉપરાંત ગીતો–કાવ્યો, વારતાઓ, નાટકો, ઇતિહાસકથાઓ અને જીવનકથાઓના મળીને એંશી પુસ્તકોના સર્જક શ્રી. મેઘાણી પોતાના લોકસાહિત્યના ગ્રંથો વિષે કહે છે કે, 'આ ગ્રંથોએ કેવળ લોકહૃદયમાં જ નહિ, પરંતુ શિષ્ટ સાહિત્યની દુનિયામાં, [illegible] જૂની નવી રચાતી ચોપડીઓમાં, નવનવા લેખકોના શૈલી–ઘડતરમાં તેમ જ વિચાર–ઘડતરમાં જે સ્થાન લીધું છે તેને, લેશમાત્ર અભિમાન કર્યા વિના, હું મારા જીવનની ઊંચી કમાઈ સમ લેખું છું અને તેનાથી નવું આત્માનંદ પામું છું'

ધણીની નિંદા

'આપા ભોજ! તારા ગામનું તો અન્નપાણી પણ મારે
ટ છે. અને તારી–મારા માલિકના મારતલની શીખ હોય?
લીનું ગજ દે તોય ન લઉં. એકવચની હો તો લાવ્ય ઝટ માથું.'

'ત્યારે મારી કીર્તિ શીદ ગાઈ, ગઢવા?'

'રજપૂતાણીને ખાતર. બાકી, મારે તો રુંવાડે રુંવાડે કીડા
પડજો. મેં ઊઠીને મારા ધણીને વગોવ્યો!'

અન્નજળ વિનાનો ચારણ ભારાજીનું માથું લઈને ચાલી
નીકળ્યો. બોરુને પાદર રજપૂતાણી ચિતા પર ચડી.

[illegible]

[illegible] તમને [illegible]

[illegible]ની પાળમાં [illegible] જીનો [illegible] બીજી બાજુથી આ સમાચાર ભાવનગર [illegible].

વજેસંગજી મહારાજ સમજતા કે કુંવરને [illegible] આવી છે પણ એમ પરબાર્યા એને [illegible] આપી કાઠિયાવાડ એજન્સીને એક નોકર [illegible] હતી કુંવરને શિખામણ આપવા એમણે ભાવનગર [illegible].

મહારાજા વજેસંગજી ગમે તેવા તોય પોતાના વડીલ હતા. એની સામે ઉત્તર દેવા જેટલી બેઅદબી કરવાની હિંમત કુંવરમાં નહોતી એટલે આકડિયાવાળા વીકાભાઈ ગઢવીને સાથે લઈને પોતે ભાવનગર ગયા.

કચેરીમાં મહારાજની બાજુએ પોતાનું માથું ધરતી સામું ઢાળીને કુંવર અદબપૂર્વક બેઠા છે. મહારાજાએ પણ કુંવરને ન

હનુભાઈ

વરમાવતા વીકાભાઈને પૂછ્યુ : 'વીકાભાઈ, કહેવાય છે કે કુંવર
જલાલપુર માંડવાના ખળા ભળી ગયા !'

'એ તો હોય બાપ! એ પણ આપના જ કુંવર છે ને? એટલા
લાડ ન કરે?' વીકાભાઈએ મીઠો જવાબ વાળ્યો.

'પણ વીકાભાઈ! અવસ્થાના પ્રમાણમાં સહુ લાડ સારા લાગે
ને! અને હવે કંઈ કુંવર નાના નથી. આજ એ લાડ ન કહેવાય,
પણ આળવીતરાઈ કહેવાય'

મહારાજના વેણમા જ્યારે આટલી કરડાકી આવી ત્યારે
ચારણનો સૂર પણ બદલ્યો.

'પણ મહારાજ! કુંવરે તો રાણીયુને ઘણુ ય કહ્યુ કે હાલો,
આપણે બધા લાણી કરવા સીમમા જાયી, એટલે રોટલા જોગુ કમાઈ
લેશું, માણ્ માણું મૂલ મળશે પણ રાણીયુએ ગઢમાથી કહેવરાવ્યુ
કે ભૂખ્યા મરી જાયી તો ભલે, પણ જ્યાં સુધી ભાવનગર રાજ્યનું
ઓઢણ અમારે માથે પડ્યુ છે ત્યાં સુધી તો દાડી કરવા નહિ જાયીં.
ભાવનગરને ભોંઠામણ આવે એવું કેમ કરાય?'

'એટલે શુ?'

'બીજું શુ? કુવરના ધરનો બાજરો ખૂટ્યો.'

'હા:'

'મહારાજના ઘોડાને જોગાણની તાણ પડી, ને મહારાજના
પાઈના છોકરાં ચોક વિના રોતા'તાં, તે સો વીઘાના ખેતરનો
ાજરો ભેળી દીધો !'

વજેસંગજી મહારાજને બધી હકીકતની જાણ થઈ આખી
કચેરી હસી પડી મહારાજનો રોષ ઊતરી ગયો પણ મો મલકાવીને
એણે કહ્યુ : 'ભલા આદમી! પચીસ કળશીને સાટે ત્રણસો કળશી
બાજરો ભરી જવાય?'

વીકાભાઈ કહે, 'બાપુ, ઓલ્યા ખેડૂતને અકેક આસુડે સો સો

એક દિવસ [illegible] [illegible] નીકળ્યા [illegible] [illegible] નીકળી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મહારાજે મર્મવાણી ઉચ્ચારી :

'જેઠા ગોવાળિયા, ગેનામ ગોવાળિયા, આપણા ખેતર વચ્ચે એક ઠૂંઠું ગયું છે, તે બહુ નડે છે હો!'

'ફિકર નહિ, બાપુ! કાઢી નાખશું.' એવો માર્મિક જવાબ ગોવાળિયાઓએ વાળી દીધો. આ જેઠા અને ગેનામ બાપદીકરા

તા. કાઠી હતા. ગોવાળિયા એની સાખ હતી. જોરાવર હતા. ભાવનગરના અમીરો હતા હનુભાઈ ઉપર મહારાજથી તો હાથ ન ય એટલે એમણે આ કામ ગોવાળિયા કાઠીઓને ભળાવી દીધું.

મહારાજ ઘેર આવ્યા. ફરીવાર બોલ્યા: 'ગોવાળિયાઓ! રા વાંસામા ડાભોળિયુ ખૂચે છે હો!'

તુરત ચાકરો દોડીને પૂછવા મડયા: 'કયા છે બાપુ! લાવો ઢી નાખીએ'

મહારાજ કહે, 'ભા, તમે આઘા રહો તમારું એ કામ નથી,'

ગોવાળિયા બોલ્યા: 'બાપુ, ડાભોળિયુ કાઢી નાખીએ પણ છી રે'વું કયા?'

'બાપ, હું જીવુ છું ત્યાં લગી તો ભાવનગરના પેટમા.'

ગોવાળિયાને ખબર હતી કે હનુભાઈની ઉપર હાથ ઉપાડચે કાઠિયાવાડ હલમલી ઊઠશે, અને ક્યાય જીવવા નહિ આપે. પણ મહારાજે ભાવનગરનુ અભયવચન આપ્યુ, ઘાટ ચડાણો.

જેઠા ગોવાળિયાએ કહ્યું: 'પણ બેગમ, હનુભાઈની ડારે બેસીને તો સામસામી કસૂંબાની અજળિયું પીધી છે, ભાઈબધીના સોગંદ લીધા છે અને હવે કેમ કરશું? મહારાજની પાસે ય બોલે બધાણા!'

'બાપુ! એક રસ્તો સુજે છે. ખીજડિયાવાળા લાઠી–આયાતોની સાથે હનુભાઇને મોટું મનદુઃખ છે. આપણે લીંબડા ઉપર ન જવાય પણ ખીજડિયાનો માલ વાળીએ. હનુભાઈ કાંઈ ખીજડિયાવાળા સારુ ચડવાના નથી. એટલે મહારાજને કહેવા થાશે કે શું કરીએ, હનુ-ભાઈ બહાર જ ન નીકળ્યો! આમ પેચ કરીએ તો સહુનાં મોઢા ઊજળાં રહે એવું છે.'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

રજપૂતે રજપૂતની [illegible] બારાજી [illegible] ફરી ગયો.

ઝાંઝમેરાના ઠાકોર [illegible] સમાચાર [illegible]. ભોજ ખાચર મોટી ફોજ લઈને આવ્યા [illegible] ગઈ ગઈ, પણ ભોજ ખાચરના મનનો [illegible] ગામને માથે ભોજ ખાચરના [illegible] ઝાડીઓ [illegible] અને એ ધીંગાણામાં બારાજી કામ આવ્યા. ભોજ ખાચર બારાજીનું માથું વાઢીને પોતાની સાથે લેતા ગયા.

સ્વામીની વાત વગેરે સાંભળીને બારાજીની રજપૂતાણીને સત ચડ્યું. કાયા થર થર ધ્રૂજી ઊઠી. પણ ચિતામાં ચડાય શી રીતે! ધણીનું માથું તો ખોળામાં જોઈએ ને! રાણીએ સાદ નાખ્યો કે, 'લાવો, કોઈ મારા ધણીનું માથું લાવો. મારે તો એને છેડું પડે છે'

ચારણ બોલ્યો. 'માથું તો ભોજ ખાચર ભેળું ગયું. અગે મથાય જઈ ને ત્યા મરીએ તોય એ માથુ નહિ કાઢે એ ભોજ છે કાળમીંઢ છે.'

'એ બાપ! મારા નામથી વિનવણી કરજો'

'ભોજનું હૈયું એવી વિનવણીથી નહિ પીગળે. રજપૂતાણીના તરફડાટ જોવામા એ પાપિયાને મોજ પડશે.'

'ચારણ! મારા વીર! તારી ચતુરાઈ શું આવે ટાણે જ ખૂટી ગઈ!'

'મા, એક જ ઉપાય છે—બહુ હીણો ઉપાય છે. મારું સૂડ નીકળી જાય એવુ પાતક મારે કરવું પડશે ખમજો હુ લઈને જ આવું છુ.'

એમ કહીને ચારણ ચડયો. મોદ્ધકામા આવીને આપા ભાણુને એણે સમાચાર કહેવરાવ્યા કે એક ચારણ તમને બિરદાવવા આવ્યો છે. ડાયરામાં જઈ ને ચારણે 'ખમ્મા ભોજલ! ખમ્મા કાઠી! ખમ્મા પ્રજરાણ!' એવા કૈક ખમકાર દઈને આપા ભોજના વારણાં લીધાં, મધુર હલકથી એણે દુહા ઉપાડયા

ભોજા! બધ ભારા * તણા, કાપ્યા કરમાળે,
પુળા પવાડે, તેં વેરડિયા વેળાઉત.

[હે વેળા ખાચરના કુવર ભોજ! તારી તરવાર વડે તે ભારાની નામના ભારાના બધ કાપી નાખ્યા. અને યુદ્ધરૂપી ખેતરમા એ ભારાના ચશરૂપી પૂળા તે વેરણછેરણ કરી નાખ્યા.]

'વાહ ગટવા! રગ ગઢવા! રૂડો દુહો કહ્યો ' એમ સહુ કાઠીઓ દુહાને વધાવવા લાગ્યા ચારણે બીજો દુહો કહ્યો :

કરમાળની કોદાળી કરી, સજડે કાઢયું સૂડ,
જડે નહિ જડ મૂળ, ભારા * વાળું ભોજલા.

[હે ભોજરૂપી ખેડુ! તરવારને કોદાળીરૂપે વાપરીને તે ભારાના વંશરૂપી સાઠીઓને મૂળમાથી જ ખોદી કાઢી. હવે તો એનાં મૂળિયા પણ હાથ લાગવા મુશ્કેલ થઈ પડયા છે, એવું વીર્યશાળી કામ તે કર્યું છે.]

* બન્ને દુહાઓમાં 'ભારો' એ શબ્દ પર શ્લેષ છે